

№ 10.23 від 05.12.2024 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра теорії і методики початкової освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**Навчання елементів синтаксису в початковій школі: семантико-
функціональний аспект**

Виконала:

Щербач Олександра Миколаївна
013 Початкова освіта

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук,
доцент

Кухарчук Ірина Олексіївна

Допущено до захисту:

«13» 12 2024 року

Завідувач кафедри

Л. Земченко

Дата захисту: «6» грудня 2024 року

Кількість балів: 90 Оцінка ECTS A

Підписи членів комісії:

Щербач (Щербач О.М.)
Собко (Собко В.О.)
Кухарчук (Кухарчук І.О.)
Мельник (Мельник І.В.)

Глухів 2024 р.

АНОТАЦІЯ

Щербач О.М. Навчання елементів синтаксису в початковій школі: семантико-функціональний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У магістерській роботі досліджено проблему навчання елементів синтаксису в початковій школі в семантико-функціональному аспекті. Окреслено основні лінгвістичні засади вивчення синтаксису в семантико-функціональному аспекті, зокрема досліджено основні поняття «семантико-функціональний», «синтаксис», «одиниці синтаксису».

Виявлено, що засвоєння елементів синтаксису в початковій школі передбачає такі напрями: спостереження за синтаксичною будовою та інтонаційним оформленням речень; формування в учнів уявлення про основні одиниці синтаксису; усвідомлення структури речення та основних синтаксичних понять; поглиблення знань і вмінь із синтаксису в процесі засвоєння інших тем; формування в школярів уміння використовувати різноманітні речення за метою висловлювання та за інтонацією; застосування знань і вмінь із синтаксису у практиці зв'язного мовлення.

З огляду на пізнавальну активність молодших школярів було розроблено вправи на основі зразка, конструктивні, творчі.

Ключові слова: синтаксис, словосполучення, речення, текст, семантико-функціональний аспект, комунікативний підхід, початкова школа.

ABSTRACT

Shcherbach O.M. Teaching syntax elements in primary school in the semantic-functional aspect. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

The master's thesis article deals with the problem of teaching syntax elements in primary school in the semantic-functional aspect. The article outlines the main linguistic principles of studying syntax in the semantic-functional aspect, in particular, the basic concepts "semantic-functional", "syntax", "units of syntax" are investigated.

It was found that learning the syntax elements in primary school involves the following directions: observing the syntactic structure and intonation of the sentences; forming students' ideas about the main units of syntax; awareness of the sentence structure and basic syntactic concepts; deepening knowledge and skills in syntax in the process of mastering other topics; formation of pupils' ability to use different sentences according to the purpose of expression and intonation; application of syntax knowledge and skills in the coherent speech practice.

Taking into account the cognitive activity of junior pupils, exercises based on a sample, constructive, creative were developed.

Key words: syntax, phrase, sentence, text, semantic-functional aspect, communicative approach, primary school.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИНТАКСИСУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	9
1.1. Лінгвістичні основи навчання синтаксису в семантико-функціональному аспекті	9
1.2. Психолого-педагогічні особливості формування синтаксичних понять в учнів молодшого шкільного віку	17
1.3. Стан проблеми в теорії і практиці початкової мовної освіти.....	25
1.4. Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИНТАКСИСУ В СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ	35
2.1. Зміст і вихідні положення експериментального дослідження.....	35
2.2. Система вправ і завдань із синтаксису: семантико-функціональний аспект..	47
2.3. Аналіз результатів дослідження.....	61
Висновки до розділу 2	67
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	74
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

На сучасному етапі проблема формування в молодших школярів вмінь будувати синтаксичні конструкції відповідно до мети та завдань комунікації є однією з найактуальніших, оскільки Державний стандарт початкової загальної освіти, Концепція нової української школи спрямовані на розвиток мовлення і мислення молодших школярів, усвідомлення ними елементів граматичної будови української мови, вільне володіння учнями мовленням у різних ситуаціях спілкування.

Прагнення ширше залучати синтаксичні знання під час навчання української мови пов'язано з тим, що вивчення синтаксису сприяє осмисленню відображених у мові зв'язків та відношень, що існують між явищами реальної дійсності та особливостей їх сприйняття людиною.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю розроблення та впровадження ефективної методики навчання елементів синтаксису, спрямованої на розвиток аналітичних умінь молодших школярів, оскільки навчання синтаксису є підґрунтям для засвоєння морфології та лексики, фонетики та орфографії, а також тим фактом, що виховання людини, яка володіє синтаксичними нормами української літературної мови, здатної правильно висловлювати свої думки та почуття в усній та письмовій формах, є одним із пріоритетних завдань навчання української мови. З огляду на це поглиблюється лінгвістичний складник, розвивається комунікативний підхід, здійснюються пошуки вивчення синтаксису в різних аспектах, зокрема семантико-функціональному, що сприяють формуванню одного з компонентів комунікативної компетенції – вмінню синтаксично грамотно будувати зв'язне висловлювання.

Проблему вивчення синтаксису української мови в закладах освіти досліджували у своїх наукових працях відомі вчені-мовознавці й лінгводидакти. Теоретико-практичні засади навчання синтаксису ґрунтовно розроблено в наукових розвідках О. Біляєва, О. Горошкіної, Г. Шелехової, О. Караман,

С. Карамана, К. Плиско та ін. У методиці навчання української мови в початковій школі приділялася увага проблемі формування мовленнєвих умінь у процесі навчання синтаксису в наукових працях М. Вашуленка, Л. Варзацької, С.Дубовик, Л. Лужецької, О. Хорошковської та ін.

Незважаючи на те, що існує значна кількість досліджень, методичних розробок з навчання молодших школярів синтаксису, можемо засвідчити, що у дітей виникають труднощі під час побудови речень різних типів, у визначенні структури синтаксичних конструкцій, молодші школярі не завжди можуть логічно та грамотно відповісти на поставлене питання вчителя, сформулювати та аргументувати свої думки. Як засвідчує практика, особливо низькі показники в молодших школярів щодо виділення граматичної основи в таких випадках, коли речення односкладне (поняття граматичної основи сприймається молодшими школярами на формальному рівні); логічний суб'єкт виражений формою непрямого відмінка; форма знахідного відмінка збігається із формою називного відмінка. Окрім того, аналіз програм та підручників з української мови для початкової школи засвідчив, що в основному акцентується увага на аналізі речення з погляду форми. Семантичному та функціональному аспекту приділяється значно менше уваги. Осмислення мовних засобів у єдності їх значення, форми та функції реалізується недостатньо.

Отже, сучасна ситуація в початковій мовній освіті призводить до наявності **протиріччя** між новими вимогами до організації процесу навчання синтаксису, позначеними в Державному стандарті початкової загальної освіти, Концепції нової української школи та нерозробленістю педагогічних технологій, безпосередньо пов'язаних із розвитком аналітико-творчих здібностей учнів на уроках української мови щодо навчання синтаксису як її комунікативної основи.

Отже, актуальність проблеми, пошук ефективних шляхів розв'язання зазначених суперечностей, недостатнє вивчення означеної теми і зумовили вибір теми магістерської роботи: **«Навчання елементів синтаксису в початковій школі: семантико-функціональний аспект»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та розробити методикау

навчання елементів синтаксису в семантико-функціональному аспекті на уроках української мови в учнів початкової школи.

Об'єктом дослідження є процес навчання елементів синтаксису на уроках української мови в початковій школі.

Предмет дослідження – методична система навчання учнів 3-х класів елементів синтаксису на уроках української мови в початковій школі.

З метою реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Охарактеризувати лінгвістичні засади навчання елементів синтаксису, зокрема з'ясувати поняття «синтаксис», «семантико-функціональний аспект», «синтаксичні одиниці».
2. Дослідити психолого-педагогічні особливості формування синтаксичних понять в учнів молодшого шкільного віку.
3. З'ясувати сучасний стан проблеми в теорії і практиці початкової мовної освіти.
4. Розробити дослідно-експериментальну методику навчання елементів синтаксису в семантико-функціональному аспекті та перевірити її ефективність.

Для реалізації мети дослідження та поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**:

1) теоретичні – аналіз та узагальнення науково-педагогічної, методичної та психолого-педагогічної літератури з метою визначення стану проблеми в теорії і практиці початкової мовної освіти.

2) емпіричні – методи збору інформації (бесіда, опитування, спостереження), аналіз уроків української мови, вивчення учнівських робіт, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи);

3) методи математичної статистики – якісний і кількісний аналізи результатів дослідження, перевірка їх достовірності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: 1) уточнено та науково обґрунтовано зміст понять «синтаксис», «семантико-функціональний аспект»,

«синтаксичні одиниці» («словосполучення», «речення», «текст»); 2) запропоновано навчання елементів синтаксису учнів початкової школи в семантико-функціональному аспекті; 3) розроблено типологію тренувальних вправ (за зразком, конструктивні, творчі), визначено й описано основні завдання до них; встановлено послідовність виконання вправ.

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що в ньому: 1) представлено узагальнення теоретичних основ навчання елементів синтаксису (лінгвістичних, психолого-педагогічних, методичних); 2) науково обґрунтовані методичні висновки про провадження в практику запропонованої системи навчання елементів синтаксису в початковій школі в семантико-функціональному аспекті; 3) запропоновано систему вправ з метою вироблення умінь і навичок із синтаксису.

Практичне значення магістерської роботи полягає у доведенні ефективності застосування методики навчання синтаксису в семантико-функціональному аспекті методу для розвитку аналітико-творчих здібностей учнів початкової школи. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані вчителями початкової школи під час уроків української мови, здобувачами освіти у процесі опанування методики навчання української мови в початковій школі, для написання рефератів та наукових кваліфікаційних робіт.

Апробація матеріалів дослідження. Основні положення і висновки магістерської роботи обговорювалися на Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (18 квітня 2024 р., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); I Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «Початкова школа в новій освітній реальності: традиції й інновації, проблеми й перспективи» (18–19 квітня 2024 року, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу» (25 квітня 2024 року, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра

Довженка); Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» (23-24 травня 2024 року, Глухів).

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (80 найменувань), додатків. Загальний обсяг роботи – 86 сторінок, із них основного тексту – 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИНТАКСИСУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

1.1. Лінгвістичні основи навчання синтаксису в семантико-функціональному аспекті

Лінгвістичні основи навчання синтаксису у нашому дослідженні трактуємо як навчальний матеріал з теорії мови, який певним чином відібраний та методично організований відповідно до реалізованих принципів, методів та мети навчання.

Для розроблення лінгвістичних основ навчання синтаксису в початковій школі необхідно розглянути сутність таких понять, як «семантико-функціональний аспект», «синтаксис», основні одиниці синтаксису.

Термін *«семантико-функціональний»* уживається замість більш поширеного в граматичній літературі терміна *«функціонально-семантичний»*, оскільки, на нашу думку, він точніше відображає характер і загальну спрямованість запропонованої моделі навчання синтаксису – від семантики синтаксичних одиниць до їх функціонування в мовленні.

У центрі нашого дослідження є проблеми розроблення практично орієнтованого, семантико-функціонального синтаксису. З'ясуємо його основні положення:

1. Компетентнісний підхід до навчання синтаксису передбачає необхідність виявлення механізмів, які забезпечують доцільне оформлення синтаксичними засобами предметних ситуацій. Оскільки один і той самий номінативний зміст може бути реалізований кількома синтаксичними конструкціями, надзвичайно важливо виявити та описати наявні між конструкціями відношення: варіантність, синонімію, додатковість. У процесі комунікації мовець постає перед проблемою вибору тієї одиниці, яка найбільш

відповідає його мовленнєвим намірам і ситуації спілкування. З огляду на це одним із завдань семантико-функціонального синтаксису є моделювання умов вибору найбільш доцільної одиниці з того варіантного ряду, який є в мові.

2. Орієнтація на комунікацію зумовила провідну роль синтаксису в семантико-функціональній граматиці як системи, що інтегрує всі інші рівні та одиниці мови: у цій моделі дуже затребувані ідеї про взаємодію граматики та лексики, про часткову класифікацію лексики.

3. Практично орієнтований синтаксис обов'язково повинен використовувати результати зіставних досліджень мови.

У лінгвістиці, визначаючи властивості синтаксису, зазначено, що він *конструктивний* (організується конструкціями, одиницями, побудованими певним чином), *функціональний* (одиниці його спрямовані на певні комунікативні завдання), *семантичний* (функціонуючи, його одиниці виражають певний позамовний зміст), *комунікативний* (слугує процесу комунікації) [20; 21; 34].

Термін «синтаксис» у сучасній лінгвістиці використовується у двох значеннях: 1) синтаксична будова мови, яка разом із морфологічною будовою становить граматику мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає синтаксичну будову мови, тобто синтаксичні одиниці та зв'язки й відношення між ними [34].

Основні питання синтаксису української мови були науково висвітлені в працях Л. Булаховського [39]. Його погляди мали важливе значення саме тому, що він виділив словосполучення, речення, надфразні єдності як основні одиниці синтаксису. «Синтаксис, – зазначав учений, – це розділ граматики, який вивчає загальні і характерні для даної національної мови особливості зв'язків між словами і типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки» [39, с. 4].

І. Кучеренко визначав синтаксис як «розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови» [40, с. 33]. Варто зауважити, що таке тлумачення здебільшого зорієнтовано на розкриття ролі сполучення слів, на акт виникнення речення, а не

на закономірності функціонування синтаксичної одиниці в мові.

Дослідження мови в контексті комунікативних можливостей людини зумовило формування функціонально-комунікативного синтаксису. Його вивчення як рівня мови, що має безпосередній зв'язок з процесом комунікації, знайшло відображення в наукових розвідках багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: В. Авроріна, П. Адамця, І. Вихованця, М. Всеволодової, К. Городенської, А. Загнітка, Г. Золотової, О. Крилової, В. Матезіуса, О. Мельничука, М. Мірченка, М. Плющ, Н. Слюсарєвої, К. Шульжука та ін.

З-поміж сучасних напрямів функціональних синтаксичних досліджень у нашій країні панівною є теорія функціонального синтаксису І. Вихованця. Функціональний аналіз, на думку вченого, «допомагає рельєфніше показати вершинний характер синтаксису в мовній системі, його підпорядкування двом визначальним функціям мови – комунікативній і когнітивній» [19, с. 3]. Запропонована ним концепція спрямована передусім на розв'язання таких питань, як сукупність синтаксичних одиниць, синтаксичні одиниці у сфері мови і мовлення, різновиди синтаксичних функцій, система мінімальних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних одиниць.

Останнім часом набув особливого значення семантичний аспект вивчення синтаксису. Це зумовлено науковою переорієнтацією мовознавців (Й. Андерш, Н. Арутюнова, В. Белошапкова, І. Вихованець, В. Гак, К. Городенська, О. Мельничук, Н. Шведова та ін.) з проблем пасивного синтаксису на активний, коли вивчення семантики мовних одиниць протиставляється формалізованому синтаксичному аналізу.

Як бачимо, різноманітні трактування синтаксису як розділу граматики обумовлені різними поглядами учених-мовознавців на синтаксичні поняття: формально-граматичним, структурно-семантичним і комунікативним. Такий багатоаспектний опис синтаксичної будови мови дозволяє осмислити закономірності побудови в мові відображених у свідомості відношень між предметами та їх властивостями, внутрішні закономірності розгортання зв'язного мовлення, комунікативні наміри мовця.

У дослідженні враховуємо те, що синтаксичні одиниці різних рівнів пов'язані одні з одним як у системі (структурі) мови, так і під час її функціонування. Тому в трактуванні синтаксису як розділу граматики беремо до уваги такі основні положення: 1) синтаксис є не лише фактом мови, а й мовлення; 2) розуміння мінімальної синтаксичної одиниці, словосполучення, речення, складного синтаксичного цілого як різних рівнів вивчення мови – докомунікативного і комунікативного, як підсистем єдиної системи граматичної структури мови; 3) урахування різних підходів до вивчення синтаксичних одиниць: формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і комунікативного; 4) функціональний підхід до вивчення синтаксичної будови мови. На підставі таких міркувань можна визначити *синтаксис* (грец. *syntaxis* – побудова, поєднання, порядок) як розділ граматики, що вивчає, з одного боку, систему синтаксичних одиниць докомунікативного (мінімальну синтаксичну одиницю, словосполучення) і комунікативного (речення (висловлення), текст (дискурс)) рівнів, а з іншого – правила їх функціонування.

Вивчення словосполучення в початковій школі є основою вивчення одиниць вищого рівня – простого і складного речення, допомагає орієнтуватися у сфері лексичної семантики, зокрема в умовах багатозначності, омонімії, синонімії різного рівня.

У переважній більшості фундаментальних досліджень *словосполучення* трактується як синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку – узгодження, керування або прилягання. Такий розгляд словосполучення закріплює за ним статус номінативної одиниці, яка є будівельним матеріалом для речення; проміжної категорії, що структурно тяжіє до речення, а функціонально – до слова.

Отже, *словосполучення* – це синтаксична одиниця, утворена з двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку – узгодження, керування або прилягання, яка називає явища, ознаки, дії, предмети об'єктивної дійсності та формується в мовленнєвому акті відповідно до комунікативного завдання і бере участь в актуальному членуванні речення, в процесі спілкування [34, с.26].

Основні положення коригування вивчення словосполучення у школі такі:

- такі поняття, як предмет, дія, ознаки (предметів та дій), допомагають усвідомити та відобразити навколишній світ та його закономірності;
- у мові, що відображає цей світ, є одиниці, які називають ці поняття, – це повнозначні слова;
- лексичне значення слова виявляється насамперед у контексті словосполучення та речення;
- відношення компонентів у словосполученні відображають закономірності відношень між поняттями навколишнього світу, тому є об'єктивні правила, за якими слова можуть вступати у відношення між собою;
- засобом оформлення цих відношень є відповідні граматичні форми.

Водночас на першому плані висувається семантика слів і відношення компонентів у словосполученні; граматичний аспект розглядається як форма, що виражає цей зміст.

Основною одиницею синтаксису є **речення**, яке є тією мовною одиницею, яка реалізує основні функції мови – функцію мовної комунікації, оформляючи завершене мовленнєве повідомлення, та функцію формоутворення заведеної думки» [20].

У лінгвістиці немає єдиного загальноприйнятого тлумачення речення насамперед тому, що воно є багатоаспектною синтаксичною одиницею, яка характеризується за логіко-граматичними, структурно-семантичними і комунікативними ознаками.

Л. Булаховський трактував речення у двох значеннях: «більш широкому – закінченої думки, вираженої словами, і в більш вузькому – синтаксичної одиниці, що характеризується наявністю присудка» [39, с. 269]. Граматичну організацію речень, їх основні типи вчений розглядав з позицій діалектико-матеріалістичного розуміння природи судження.

Структурний аспект речення – це його формальні ознаки. Граматичну основу двоскладових речень становить приписування предикативної ознаки предмету, граматичний аспект збігається з підметом і є організуючим членом

речення. Присудок узгоджується з підметом у роді та числі (*троянда квітне, троянди квітнуть*).

Логічний аспект речення реалізує категорії суб'єкта та дії за допомогою різних граматичних форм. Логічний суб'єкт виражається як граматично незалежною формою називного відмінка (підмет), так і формами всіх інших відмінків, тобто другорядними членами речення. І. Кучеренко, розглянувши логіко-синтаксичну природу мовних одиниць і зіставивши речення як одиницю мови із судженням – одиницею мислення, довів, що речення співвідноситься з судженням [40].

Комунікативний аспект речення пов'язаний із функцією повідомлення інформації: речення набуває різного змісту залежно від комунікативного наміру мовця. Усі речення використовуються у складі тексту і входять у ще складніші текстові одиниці, членуючись на частини: відому та нову інформацію. Проблему вивчення речення в комунікативному аспекті досліджували І. Вихованець, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, О. Мельничук та ін. Речення, виконуючи свою основну, комунікативну функцію, у зв'язному мовленні є носієм функціональної перспективи, яка реалізується *актуальним членуванням* компонентів висловлення та їх актуалізацією.

О. Мельничук запропонував розглядати порядок слів не як власне граматичну категорію, а як один із засобів вираження смислової структури висловлення. Учений відводив вирішальну роль саме мислячому суб'єктові, мовцеві в актуальному членуванні речення та був переконаний у тому, що синтагматичне членування речення, логічний наголос і, до певної міри, порядок слів використовується для вираження особливостей суб'єктивно смислової будови речення в усіх мовах світу.

На співвідношення актуального членування з формально-граматичним і власне-семантичним структуруванням речення вказували І. Вихованець, А. Загнітко. Відмінність власне-семантичного, семантико-синтаксичного і формально-граматичного ярусів від комунікативного І. Вихованець убачає в тому, що вони стосуються сфери мови і є більш стабільними. Комунікативний ярус

речення, на його думку, спрямований у сферу мовлення і тому, відображаючи потреби комунікації, є найбільш динамічним, рухливим [21, с. 129]. А. Загнітко, в свою чергу, наголошує на безпосередньому зв'язку комунікативного рівня речення з власне-семантичним аспектом, оскільки речення «містить у собі певну об'єктивну інформацію, саме ця інформація і є суттєвою і в комунікативній ситуації зазнає різноманітних модифікацій, що відтворюються за допомогою порядку слів, фразового наголосу та ін.» [34, с. 142].

У нашому дослідженні за вихідне беремо визначення, запропоноване І. Вихованцем, оскільки в ньому враховані семантичні, формальні й комунікативні ознаки. Отже, *речення* розглядаємо як основну синтаксичну одиницю-конструкцію, предикативну синтаксичну одиницю, що є мовним знаком ситуації (або взаємопов'язаних ситуацій) і вказує на відношення до дійсності й до повідомлюваного, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також виступає мінімальною, відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки [36, с. 53].

У лінгвістиці довгий час панувала думка про речення як найвищу синтаксичну одиницю мовлення. «Але такий підхід, – справедливо зазначає А. Загнітко, – не забезпечував ні теоретичного, ні практичного вивчення процесу мовного спілкування, не сприяв виконанню практичних завдань підвищення культури мовлення» [34, с. 155]. Комунікативний підхід до мови орієнтує передусім на *текст* як основну комунікативну одиницю, у якому „інтегруються у найвищому прояві системна структурність мови, інтенційно зумовлені ознаки автора, його концептуальна сфера, що втілюється у гносеолого-онтологічній сутності тексту, стратегії автора щодо адресата, його інтерпретанта (Ч. Пірс)».

Термінологічна енциклопедія подає таке визначення: «Текст – це „об'єднана смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними рисами якої є зв'язність і цілісність» [65, с. 207]. Неоднозначність тлумачення тексту пояснюється багатозначністю слова, складністю самого поняття та різноманітними підходами до його вивчення. Зокрема, у семантичному аспекті текст сприймається як закінчене, зв'язне змістове ціле. У плані мовленнєвої діяльності

розглядається як результат цілеспрямованого мовленнєвого акту, безпосередньо сама мовленнєва діяльність, підпорядкована певному комунікативному завданню.

Основними ознаками тексту є: зв'язність, цілісність, членованість, завершеність, інформативність, інтенційність (авторська мета), окремість, ретроспекція, проспекція, модальність, комунікативна настанова (А. Загнітко, О. Мельничук, М. Плющ, К. Шульжук та ін.).

Текст розглядаємо як складне семантичне, структуроване за певними зразками й правилами мовне утворення, яке характеризується інформативністю, зв'язністю, цілісністю, відносною завершеністю та спрямоване на виконання певного комунікативного завдання і дотримуємося думки, що текст – це не сума речень, їх тематичний набір, а носій повноцінної інформації, структурно організована система, в якій функціонує мовна одиниця.

I. Вихованець розрізняє такі функції синтаксичних одиниць: 1) *семантико-синтаксичні* (семантичний зміст синтаксичної одиниці не протиставляється функції, а є одним із її різновидів); 2) *комунікативно-синтаксичні* (спрямовані у сферу мовлення та визначаються актуальним членуванням речення); 3) *формально-синтаксичні* (регулюються синтаксичними зв'язками) [19, с. 16].

Отже, розгляд основних синтаксичних понять дозволив визначити лінгвістичний аспект змісту роботи з синтаксису в семантико-функціональному аспекті та теоретично обґрунтувати необхідність розроблення методики його навчання з позицій семантики синтаксичних одиниць та особливостей їх функціонування відповідно до мовленнєвої ситуації та завдань комунікації. У процесі навчання елементів синтаксису учні повинні усвідомити не лише їх структурно-формальні ознаки, а й семантико-функціональні особливості, закономірності функціонування в мовленні відповідно до ситуації, стилю, контексту.

1.2. Психолого-педагогічні особливості формування синтаксичних понять в учнів молодшого шкільного віку

Комунікативна функція як найважливіша функція людського спілкування безпосередньо належить до синтаксичної системи української мови. Це зумовлено тим, що в процесі спілкування в усіх сферах життя людей використовуються синтаксичні одиниці. З огляду на це саме синтаксис відіграє важливу роль у вивченні граматичної будови мови.

Незважаючи на провідну позицію синтаксису в системі української мови, у здобувачів освіти недостатньо сформовані граматичні вміння та навички. Можна констатувати, що в сучасних освітніх закладах розвивальні можливості української мови реалізуються неповною мірою.

У процесі вивчення учнями початкової школи таких системних мовних понять, як розпізнавання, відмінність, класифікація, виділення синтаксичної одиниці, аналіз мовного матеріалу, виділення ознак, синтаксичні поняття, групування запропонованих конструкцій за різними ознаками відбувається цілеспрямоване формування синтаксичної будови мови. Водночас в основі засвоєння граматики лежать когнітивні передумови, що пов'язані як зі значенням, так і з формою висловлювання.

Для того, щоб встановити умови осмисленого засвоєння молодшими школярами системи синтаксичних понять, необхідно визначити сутність «поняття» з точки зору логіки, психології та методики мови.

Логіка визначає *поняття* як одну з форм абстрактного мислення, у якій відображаються суттєві ознаки одноелементного класу або класу однорідних предметів. Мовними формами вираження понять є слова або словосполучення. Водночас слова-синоніми виражають те саме поняття, але відрізняються звучанням або відтінками значення. Слова-омоніми, що звучать однаково, але визначають різні поняття [37, с. 20].

Основними логічними прийомами формування понять є *аналіз* як уявне

розчленування предметів на їх складники та мисленнєве виділення в них суттєвих ознак; *синтез* як уявне поєднання в єдине ціле частин предмета або його ознак, отриманих у процесі аналізу; *порівняння* як розумове встановлення подібності чи відмінності між предметами чи явищами на основі суттєвих чи неістотних ознак; *абстрагування* як уявне виділення одних ознак предметів від інших; *узагальнення* як уявне об'єднання окремих предметів в одному понятті. Ці логічні прийоми використовуються в процесі формуванні понять як у науковій діяльності, так і в процесі навчання [37, с. 20].

У логіці розглядаються три варіанти утворення поняття: процес конструювання понять – пошук усіх достатніх умов для однозначного визначення класу об'єктів, що вивчається. Поняття – логічна функція, яка базується на безлічі суджень, що набуває значення «істинно» або «хибно». Одиницею змісту поняття є окрема необхідна умова, тому зміст поняття не збігається з визначенням. Зміст поняття – інформація, що повідомляється цим поняттям.

Логіка встановлює правила визначення поняття: 1) пропорційність визначення; 2) родова ознака вказує на найближче вище поняття; 3) видовою відмінністю є ознака, властива лише цьому поняттю; 4) визначення має бути негативним; 5) у визначенні не повинно бути тавтології.

Формування синтаксичних понять не аналізується в жодній із логічних концепцій, а логічні концепції не вичерпують всі складові процесу формування понять. Питання формування понять, і навіть аналіз розумових процесів, поетапність цих процесів досліджується в психології, де відбувається чіткий розподіл понять на наукові і ненаукові. Цей поділ уперше ввів Л. Виготський. Він виділяє у формуванні наукових понять три основні психологічні моменти:

- 1) встановлення залежності між поняттями, що утворюють систему;
 - 2) усвідомлення власної мисленнєвої діяльності, тобто момент рефлексії;
- поняттям.

Поняття – це форма мислення, що відображає суттєві властивості та зв'язки явищ, це одиниця мислення. Пізнання здійснюється людьми через формування понять та його зв'язків. Основні поняття є опорою, фундаментом і водночас

показником рівня розвитку будь-якої науки.

У психології «поняття» трактується як «форма мислення, у якій відображається суть об'єктів реального світу в їх істотних, необхідних ознаках і відношеннях. Відображаючи істотні ознаки об'єктів, поняття дає можливість виділити їх у вигляді думки. У мовленні П. виражається словами» [61, с.210].

Засвоєння дитиною системи понять відбувається за допомогою дорослих. Однак початкові поняття дитина засвоює методом спроб і помилок. У школі починається цілеспрямований процес формування понять. Психологи вбачають успішне формування наукових понять через усвідомленість істотних ознак і вказують на необхідність у процесі навчання створювати «зону найближчого розвитку учня», яка створює можливість дитині надалі довільно та свідомо оперувати поняттями. Однак дослідження засвідчують, що під час визначення понять учні спираються на несуттєві ознаки предмета або явища, істотні ознаки усвідомлюються і відтворюються тільки в процесі відповідей на питання, які вимагають чіткого визначення понять, тобто на уроці. Знаючи визначення поняття, вони можуть застосувати його під час розв'язання конкретних завдань. Тобто знання словесного визначення поняття не змінює сутнісно процесу його засвоєння.

У психології виділяють такі три основні етапи, через які відбувається формування понять у дітей:

1. Утворення неорганізованої, неорієнтованої сукупності різних предметів, їх синкретичного об'єднання, що позначається одним словом, т.б. засвоєння необхідного мінімуму. Цей етап розподіляється ще на три підетапи: визначення та групування предметів, підбір на основі просторового розподілу предметів і приведення до одного значення всіх, раніше згрупованих предметів.

2. Утворення понять-комплексів на основі деяких об'єктивних ознак. Комплекси такого роду мають чотири види: *асоціативний* (будь-який зовнішній зв'язок є достатньою підставою для віднесення предметів до одного класу), *колекційний* (взаємне доповнення та об'єднання предметів на основі власного функціонального визнання), *ланцюжковий* (перехід в поєднання від одного

визнання до іншого так, що одні предмети об'єднуються на підставі одних, а інші – абсолютно інших ознак, проте всі вони належать до однієї групи), *псевдопоняття* (зовнішнє – поняття, внутрішнє – комплекс).

3. Утворення понять. Тут передбачається здатність дитини виділяти, абстрагувати елементи і потім інтегрувати їх в цілісне поняття поза залежністю від предметів, до яких вони належать.

Цей етап передбачає такі стадії: стадія потенційних понять, на якій дитина виділяє групу предметів за одним загальним визначенням; стадія істинних понять, коли абстрагується низка необхідних і достатніх ознак для визначення поняття, а потім вони синтезуються у відповідне поняття.

Психологами доведено, що процес формування понять одночасно є і процесом оволодіння учнями такими мисленнєвими операціями, як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення і систематизація, абстракція і конкретизація [61, с.64].

До компонентів розумових дій щодо формування понять Н. Галізіна відносить:

1) перерахування необхідних та достатніх властивостей об'єкта цього класу; 2) встановлення того, чи має цей об'єкт виділені властивості; 3) висновок про належність об'єкта до цього класу; 4) виділення наслідків; 5) класифікація; 6) конструювання об'єктів з урахуванням варіювання відношень.

Отже, принциповими положеннями процесу формування понять є такі: 1) розгляд цього процесу щодо діяльності, дій, пов'язаних із формуванням і функціонуванням понять; 2) становлення дій, пов'язаних з поняттям простежується в умовах стихійного всебічного керування процесом їх формування. Нове поняття може бути отримано людиною тільки через контакти з тими предметами, поняття про які формується. Автор психологічної концепції «про поетапне формування розумових дій» П. Гальперін вказує на необхідності у дії засвоєння і знання об'єкта, і дії з ним». Основні положеннями цієї концепції є такі: 1) дія є складним елементом всієї діяльності. Процес засвоєння знань повинен керуватися як поетапне перетворення зовнішніх предметних дій у

внутрішні; 2) зовнішні дії повинні бути організовані так, щоб сам учень чи вчитель могли поетапно відстежувати ці процеси; 3) мета навчання – навчити певної діяльності, а знання – засіб досягнення мети; 4) навчальна діяльність є підготовка до практики, що є виконавчим складником діяльності.

У психології доведено, що процес формування поняття відбувається в три етапи:

1) накопичення спостережень у процесі мовного аналізу, виділення ознак явища, їх первинне узагальнення;

2) визначення поняття, що пов'язано з введенням терміна, підведення нового поняття до відомого родового поняття та визначення головних розрізняювальних ознак;

3) подальше поглиблення поняття, виділення нових, раніше невідомих ознак явища [64].

Незважаючи на абстрактність синтаксичних понять та теоретичну складність вивчення синтаксичних одиниць, сучасна психологічна наука не дає підстав вважати інтелектуальні можливості молодших школярів заниженими, а засвоєння низки граматичних понять недоступними. Визнання цього факту призвело до затвердження навчальних програм для початкової школи, у яких приділяється увага теоретичним знанням як основі оволодіння вміннями та навичками.

Відповідно до діяльнісного підходу основний шлях усвідомлення понять у школярів – це узагальнення, а найефективніший процес розвитку учнів у навчанні – від загального, абстрактного, до приватного, конкретного. Учені-педагоги наголошують на тому, що формувати поняття треба вже з молодшого шкільного віку, а для успішного формування понять треба створити для дитини необхідні умови. Зміст навчання має будуватися так, щоб учні за допомогою певних предметів відтворювали, фіксували в моделях таке відношення, яке є загальною підставою вияву системи, що вивчається, а потім уже конкретизували вихідне положення, простежуючи зв'язки між частковим і загальним. Ці положення знайшли відображення в теорії розвивального навчання, у якому

виділяють такі умови: достатню самостійність і свідомість учнів в оволодінні знаннями; науково обґрунтовану і добре усвідомлену учнями системність знань; практичну спрямованість процесу оволодіння знаннями; насиченість навчальних занять аналітико-синтетичною узагальнювальною діяльністю учнів; уведення в навчальний процес проблемних ситуацій. У діяльності, яку здійснюватимуть учні, у стиснутій, згорнутій формі вони відтворюють ті дії, які призводять до побудови понять.

До загальних методичних вимог формування понять належать:

- мотивація;
- виявлення істотних властивостей поняття;
- засвоєння визначення поняття;
- використання поняття в конкретних ситуаціях;
- систематизація матеріалу;
- операція з поняттями;
- поява нових понять.

Засвоєння учнями необхідного мінімуму граматичних понять є базою для усвідомлення найважливіших закономірностей системи української мови.

Формування граматичних понять – тривалий і дуже непростий процес для дітей молодшого шкільного віку. Здійснюючи роботу над засвоєнням понять у початковій школі, учитель спирається на лінгвістичні основи поняття, психолого-дидактичні особливості процесу отримання знань учнями початкових класів, взаємозв'язок мовного і мисленнєвого розвитку школярів, ролі граматичних понять у мовленні дітей.

За результатами психологічних досліджень, основними показниками засвоєння граматичного поняття є такі вміння:

- відрізнити одну категорію від подібної до неї;
- навести приклади;
- користуватися граматичними знаннями в самостійних творчих роботах.

На початковому етапі роботи над сприйняттям поняття педагог повинен точно виділити його відмінні ознаки і на підставі програмових вимог обрати, як

презентувати новий для учнів матеріал, доцільно використати лексичний матеріал, методичні засоби та прийоми.

Після завершення першого етапу педагог переходить до другого. Проаналізувавши теоретичний матеріал і виявивши головні ознаки нового досліджуваного поняття, необхідно встановити зв'язок між цими ознаками, виділити загальні властивості між досліджуваним поняттям, а потім ввести нове визначення.

Третій етап передбачає роботу над сутністю поняття. Виділивши ознаки та ознайомившись із новим терміном, учні повинні навчитися чітко сформулювати визначення й уміти використовувати досліджуваний матеріал для розв'язання практичних завдань.

Для закріплення нового вивченого матеріалу учням пропонуються вправи на виділення поняття серед інших категорій на основі ознак і визначень, у яких формуються вміння користуватися поняттям на практиці (четвертий етап).

Синтаксичні поняття посідають центральне місце в системі граматичних понять, досліджуваних молодшими школярами. У початковій школі вивчаються три синтаксичні одиниці: словосполучення, просте речення і ускладнене речення. Також до синтаксичних об'єктів відносять слово і словоформу, але в складі синтаксичних одиниць їх властивості лише розглядаються у зв'язку з іншими словами.

Поняття «речення» як головний засіб вираження думки і спілкування є одним із центральних у розділі «Синтаксис». У методиці навчання синтаксису визначені вміння, які є обов'язковими для засвоєння елементів синтаксису:

- 1) засвоєння основних синтаксичних понять;
- 2) закріплення та розвиток мовленнєвих умінь і навичок, які безпосередньо базуються на засвоєнні понять;
- 3) встановлення зв'язків і взаємозалежностей між синтаксичними поняттями і окремими комплексами понять [45].

Вивчення синтаксису – це процес виявлення загальних понять, що передбачає засвоєння визначених термінів, які позначають ці загальні поняття, як

словесних сигналів та явищ синтаксису.

У методичні літературі встановлено, що:

1. Засвоєння молодшими школярами необхідного мінімуму синтаксичних понять становить головний зміст розуміння закономірностей синтаксичної системи української мови і забезпечує отримання відомого обсягу позитивних знань із синтаксису.

2. В основі розуміння окремих категорій і явищ синтаксису – розумові процеси, пов'язані з надходженням в підкірку великих півкуль подразників, джерелом яких є конкретні факти синтаксичної структури.

3. Поява в мозковому ядрі вказаних подразнень регулюється різними способами їх збудження, роль яких в умовах школи можуть відігравати лише відповідні методи і прийоми пояснення окремих синтаксичних тем.

4. Мовний матеріал, який використовується як зразок для спостереження та пояснення, необхідно добирати таким чином, щоб у ньому максимально виражалися ті факти, які вивчаються.

5. Методи і прийоми пояснення окремої синтаксичної теми повинні бути повністю підпорядковані одній головній меті – здійснити аналіз та узагальнення синтаксичного поняття, що вивчається.

6. В основі методів і прийомів пояснення тих або інших явищ синтаксису повинні бути принципи аналізу та синтезу, що забезпечують можливість виявити загальні або конкретні явища цього поняття.

7. Зазначені вище психологічні процеси розкривають особливості розуміння учнями явлень про синтаксис, але ці процеси слугують також психологічною основою вивчення пунктуації, оскільки більшість пунктуаційних правил можуть бути засвоєними учасниками лише на основі розуміння та усвідомлення основних понять синтаксису.

Отже, синтаксичні поняття посідають центральне місце у вивченні граматичної будови мови. Більшість дослідників насамперед виділяють «речення» як основне синтаксичне поняття, оскільки саме речення є основним засобом вираження думки і засобом спілкування.

Для успішного розвитку синтаксичної будови мовлення учнів початкової школи, для формування в них синтаксичних норм української мови необхідно активно працювати над основними синтаксичними поняттями «словосполучення», «речення», «текст».

1.3. Стан проблеми в теорії і практиці початкової мовної освіти

У статті 12 Закону України «Про освіту» акцентовано на тому, що «спільними для всіх компетентностей є такі *вміння*: читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми» [35].

Державний стандарт початкової освіти визначає 11 ключових компетенцій, якими повинні оволодіти здобувачі початкової освіти, до яких віднесено такі: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (за відмінностями від державної) та іноземних мов; математична компетентність; компетентності в галузі природничих наук, техніки та технологій; компетенції інноваційності; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; компетенції з навчання протягом життя; громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність, а також компетентності з підприємливості та фінансової грамотності [25]. Як видно з означеного переліку, синтаксису як розділу граматики повинно відводитися особливе місце, оскільки оволодіння синтаксичними конструкціями сприятиме оволодінню рідною мовою.

У Концепції Нової української школи [38] окреслено такі спільні для всіх компетентностей уміння: читати і розуміти прочитане; висловлювати думку усно і письмово; критичне мислення; здатність логічно обґрунтовувати позицію тощо» [38, с. 12]. З огляду на ці спільні вміння особливої актуальності набуває

формування синтаксичної компетентності, оскільки такі навчальні результати, як «висловлювати думку усно і письмово»; «логічно обґрунтовувати позицію» є важливим конструктами синтаксичної компетентності та головною метою сучасної нової української школи.

Отже, аналіз законодавчо-нормативних документів засвідчив, що Закон України «Про освіту», Державний стандарт початкової освіти, концепція «Нова українська школа» ґрунтуються на принципах особистісно орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів, які реалізовані в освітніх галузях і відображені в результативних складниках змісту освіти.

Відповідно до Державного стандарту початкової школи розроблено типові освітні програми для початкової школи. З погляду теми нашого дослідження здійснимо аналіз чинних документів щодо можливостей формування в учнів початкової школи елементів синтаксису.

Відображаючи основні моделі переходу від мови до мовлення, способи вербального оформлення думки синтаксис є важливим компонентом програми вивчення української мови в початковій школі. Сучасні програми передбачають посилення ролі теорії лінгвістики в навчанні молодших школярів. Зокрема, щодо простого речення вже з першого класу враховуються семантична структура речення, формальні, структурно-інформативні та комунікативно-прагматичні його ознаки.

Відповідно до чинної програми в початковій школі вивчаються не всі одиниці синтаксису, а також не в повному обсязі. Згідно з державно-нормативними документами вивчаються такі елементи синтаксису: словосполучення, речення та текст. Варто зауважити, що матеріал із синтаксису вивчається на елементарному рівні в молодших класах.

У період навчання грамоти (1 клас) змістовою лінією «Досліджуємо мовні явища» передбачено очікувані результати навчання здобувачів початкової освіти щодо вивчення елементів синтаксису [70], що ілюструє таблиця 1.3.1.

Таблиця 1.3.1.

Очікувані результати навчання здобувачів освіти

<p>використовує відповідні розділові знаки в кінці речень під час письма [2 МОВ 4.2];</p> <p>поширює речення словами за поданими питаннями [2 МОВ 4.2];</p> <p>складає і записує речення за малюнком, на задану тему [2 МОВ 4.2];</p> <p>розпізнає текст за основними ознаками [2 МОВ 4.1];</p> <p>розрізняє текст-розповідь і текст-опис та пояснює їх призначення [2 МОВ 4.1];</p> <p>добирає заголовок до тексту [2 МОВ 4.2]; визначає в тексті зачин, основну частину, кінцівку [2 МОВ 4.1];</p> <p>знаходить у художніх текстах виражальні засоби мови, пояснює їх роль [2 МОВ 4.1], [2 МОВ 4.2];</p> <p>складає і записує невеликий текст (3-4 речення) за ілюстрацією, серією малюнків, про події з власного життя [2 МОВ 4.2];</p> <p>використовує займенники, прислівники, контекстні синоніми (без уживання термінів) для зв'язку речень у тексті та уникнення повторів [2 МОВ 4.2];</p> <p>перевіряє і вдосконалює власні тексти, усуваючи лексичні повтори [2 МОВ 3.3].</p>	<p>Дослідження і складання текстів.</p> <p>Удосконалення текстів</p>
---	--

Отже, як видно з таблиці, уявлення про речення діти одержують уже у першому класі: ще не вміючи писати, першокласники вчаться конструювати речення за найпростішою схемою та роблять елементарний його аналіз – визначають кількість слів, початок та кінець висловлювання.

У другому класі розглядаються граматичні зв'язки слів у словосполученні: діти навчаються ставити відмінкові та смислові питання від головного слова до залежної словоформи.

Другокласники поглиблюють знання про текст (текст складається з речень,

речення у тексті пов'язані за змістом, текст має назву; за назвою можна визначити, про що буде розповідатися в тексті). Діти вчать відрізняти текст від сполучення речень, аналізувати заголовки, співвідносити його зі змістом і головною думкою, самостійно визначати заголовки тексту та його частини.

Відповідно до чинної програми з української мови у **3-му класі** також акцентується увага на формуванні елементів синтаксису. Серед очікуваних результатів діяльності: учень повинен правильно інтонувати речення, розрізняти різні за метою висловлювання та вираженням почуттів; правильно будувати й записувати розповідні, питальні, спонукальні, окличні й неокличні речення; правильно інтонувати та записувати речення зі звертанням; використовувати кличний відмінок під час звертань; визначати в реченні головні (підмет і присудок), а також другорядні (проте без поділу на види) члени речення; виділяти словосполучення як у групі підмета, так і в групі присудка; встановлювати зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні; визначати граматичні зв'язки між словами в простому реченні за допомогою постановки питань; самостійно будувати різні види простих речень [71, с. 10].

Як бачимо, учні 3-х класів повинні здійснювати дослідження речень, які різні за метою висловлювання та інтонацією, зі звертаннями; визначати в реченні головні та другорядні члени; встановлювати зв'язки між словами в словосполученні та реченні; будувати різні види речень.

Окрім того, третьокласники відповідно до програмових вимог повинні досліджувати будову тексту, зокрема визначати в ньому зачин, основну частину та кінцівку; розпізнавати текст-розповідь, опис, міркування, есе; розрізняти за ознаками художні, науково-популярні й ділові тексти; визначати тему та мету тексту; добирати заголовки відповідно до теми тексту; складати план тексту; використовувати для зв'язку речень у тексті прислівники, займенники, а також близькі за значенням слова [71, с. 10].

У **4-му класі** учні повинні опанувати такими вміннями з синтаксису: правильно інтонувати й записувати різні за метою висловлювання та інтонацією речення; знаходити головні й другорядні члени речення; встановлювати зв'язки

між словами за допомогою різних питань ; виявляти в реченні однорідні члени; складати речення з однорідними членами, правильно їх інтонувати та записувати; використовувати різні за структурою та метою висловлювання речення з метою вираження думок і почуттів [71, с. 15-16].

Окрім того, у 4-му класі продовжується дослідження текстів різних типів і стилів. Школярі самостійно визначають тему й мету тексту, складають план; бужують тексти різних типів і стилів [71, с. 15-16].

Отже, аналіз типових програм для учнів 1-2 та 3-4 класів за ред. О. Я. Савченко засвідчив, що вони спрямовані на формування в молодших школярів елементарних умінь і навичок із синтаксису.

Наведемо короткий аналіз підручників з української мови для учнів початкової школи, які розроблені відповідно до типової освітньої програми початкової школи, розробленої під керівництвом О. Савченко.

Аналіз підручників з української мови для учнів початкової школи засвідчив, що в процесі засвоєння елементів синтаксису можна виділити такі напрями:

- 1) робота з формуванням граматичного поняття «речення» (розгляд істотних ознак речення);
- 2) робота з оволодіння молодшими школярами структурою речення (усвідомлення зв'язку слів у реченні, ролі головних і другорядних членів, поширені і непоширені речення);
- 3) робота з формування в молодших школярів умінь використовувати у висловлюваннях різні за метою висловлювання та інтонацією речення;
- 4) робота з формування вмінь точно вживати слова в реченні;
- 5) робота з формування вмінь оформлювати речення у письмовому мовленні.

Усі зазначені вище напрями роботи з вивчення синтаксису в початковій школі активно взаємодіють між собою. Наприклад, вивчення речення та формування вмінь користуватися ним у мовленні ґрунтується на постійному розширенні в молодших школярів фактичних знань про синтаксис.

У період навчання грамоти відповідно до підручника Вашуленка М. С., Вашуленко О. В., Прищепа О. Ю. учні ознайомлюються з елементами мови та мовлення: зі словом, реченням та текстом, його комунікативними функціями.

На початковому етапі здійснюється підготовка першокласників до вивчення у наступних класах теорії мови на мовленнєвій основі, створюються умови для реалізації комунікативної, мовленнєвої функції навчання. Для розв'язання цих завдань учні виконують вправи і завдання, спрямовані на розуміння взаємозв'язку функцій слова, речення, тексту, їх своєрідності та оформлення в усному та письмовому мовленні.

Особливе місце займають вправи на засвоєння лексичного значення слова, його використання в тексті, зв'язок між реченнями в тексті, між словами в реченні, роль синонімічних слів.

У період навчання грамоти розпочинається робота над реченням. Це відбувається в межах реалізації змістової лінії чинної програми «Взаємодіємо усно». Першокласники вчаться висловлювати власну думку, спілкуватися, правильно будуючи речення. У підручнику пропонується побудувати речення за запропонованими графічними схемами, ураховуючи набуті знання дітей про слова – його назву, ознаку чи дію. Це є пропедевтичним етапом до вивчення головних і другорядних членів речення.

За запропонованими в Букварі схемами молодші школярі складають речення або описують ілюстративні матеріали, уміщені в підручнику.

У період навчання грамоти учні також вчаться складати речення, мікротексти, отримуючи елементарні уявлення про сполучення слів. Основні методи роботи на цьому етапі є такі:

- пояснювальний;
- пояснювально-ілюстрований;
- робота з підручником;
- дидактична гра.

Варто зазначити, що основна увага у процесі навчання грамоти під час

роботи над словосполученням і реченням реалізується через розвиток зв'язного мовлення. Школярі вчаться висловлювати свою думку, демонструючи комунікативні вміння та навички. Усе це відбувається за допомогою основних синтаксичних одиниць: словосполучення, речення, тексту.

У другому класі (Вашуленко М. С., Дубовик Г.С. Українська мова: підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2017) вводиться нове поняття – словосполучення, діти вчаться розрізняти речення, словосполучення та слово; знаходити у складі речення всі словосполучення; у словосполученні визначати головне слово і залежне та ставити від першого до другого запитання; визначати тип речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням; знаходити в реченні основу (головні члени) та другорядні члени, розрізняти їх за ознаками; ставити запитання до різних членів речення [14].

Спостерігаючи за вживанням речень у мовленні, починається вивчення речень. Первинне уявлення про речення як елемент мови здійснюється у процесі спостережень за власним мовленням, тобто в реальних умовах використання речення. Протягом навчального року учні вчаться складати речення, аналізувати їх, виділяти в ньому головні члени та слова, що пов'язані за змістом.

У третьому класі (Вашуленко М. С., Мельничайко О.І., Васильківська Н.А. Українська мова: підручник для 3 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2016) у процесі вивчення словосполучень поглиблюються знання про зв'язок слів у реченні, відбувається ознайомлення з видами речень за метою висловлювання (розповідні, спонукальні, питальні) та за інтонацією (окличні та неокличні).

У четвертому класі (Вашуленко М. С., Дубовик Г. С., Мельничайко О. І. Українська мова: підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2017) вивчення словосполучень і речень розширюється, учні ознайомлюються з однорідними членами речення, які можуть бути як головними, так і другорядними, дізнаються, що вони пов'язуються між собою за допомогою інтонації, і навіть з допомогою сполучників (і, а, але). Формується

вміння ставити коми в реченнях з однорідними членами.

Отже, у 3-4 класах методика роботи над елементами синтаксису здійснюється відповідно до типової програми. Спостерігаючи за реченням, головними (підметом і присудком) і другорядними членами речення, молодші школярі вчаться чітко висловлювати власні думки. У них формуються вміння здійснювати поділ мовленнєвого потоку на окремі речення.

Також паралельно із вивченням синтаксису в початкових класах діти ознайомлюються з основами пунктуації, предметом вивчення якої є вживання розділових знаків: крапки, знак питання, знак оклику, кома. Постановка коми обмежується вивченням простого речення з однорідними членами.

Аналіз програм та підручників для початкової школи за традиційною системою навчання засвідчив, що основні одиниці синтаксису розглядається в них переважно з погляду форми (теорії членів речення). Семантичному та комунікативному аспекту значно менше приділяється увага. Осмислення мовних засобів у єдності їх значення, форми та функції у чинних методиках реалізується недостатньо.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз літератури з теми дослідження дозволяє нам зробити такі висновки:

Термін «синтаксис» у сучасній лінгвістиці застосовується у двох значеннях: 1) синтаксична будова мови, яка разом із морфологічним складом становить граматику мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає синтаксичну будову мови, тобто синтаксичні одиниці та зв'язки й відношення між ними.

Основою синтаксису є теорія речення. Відомо багато визначень речення. Речення – це мінімальна одиниця людської мови, що є граматично організованим поєднанням слів (або слово), що характеризується смисловою та інтонаційною завершеністю. Речення характеризується: комунікативністю, предикативністю, модальністю.

У процесі вивчення учнями початкової школи таких системних мовних понять, як розпізнавання, відмінність, класифікація, виділення синтаксичної одиниці, аналіз мовного матеріалу, виділення ознак, синтаксичні поняття, групування запропонованих конструкцій за різними ознаками відбувається цілеспрямоване формування синтаксичної будови мови. Водночас в основі засвоєння граматики лежать когнітивні передумови, що пов'язані як зі значенням, так і з формою висловлювання.

Робота з формування елементів синтаксису в початковій школі триває протягом чотирьох років навчання. Учні початкових класів під час навчання переходять від елементарних уявлень про словосполучення та речення як про кілька пов'язаних між собою слів, що виражають спільну думку, до розуміння ролі головних і другорядних членів, до вивчення речень із однорідними членами, поширених та непоширених речень тощо.

Навчальний матеріал із основ синтаксису в початковій школі вивчається таким чином, що робота з цього розділу граматики протягом усього навчального року здійснюється під час вивчення інших тем, хоча обсяг синтаксичного матеріалу для молодших школярів досить незначний. Основним принципом під час засвоєння поняття «речення» стає розвиток у молодших школярів правильного уявлення про члени речення: учні повинні засвоїти, що всі члени речення поділяться на дві групи (головні та другорядні). Але в початкових класах другорядні члени речення не диференціюються на обставину, означення та додатки, а для засвоєння цієї теми розкривається лише сама сутність головних та другорядних членів: структурну основу речення складають головні члени, які беруть на себе основне смислове навантаження, а другорядні члени речення виконують уточнювальну функцію. У сучасній системі навчання синтаксису молодших школярів вже передбачено загальне уявлення про конкретні види другорядних членів.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИНТАКСИСУ В СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

2.1. Зміст і вихідні положення експериментального дослідження

У результаті дослідження проблеми навчання елементів синтаксису в початковій школі в семантико-функціональному аспекті, опрацювання лінгвістичної, психолого-педагогічної та методичної літератури було визначено мету, завдання, вихідні положення, зміст і структуру експериментального навчання.

Провідна **мета** експериментального навчання – розробити методику навчання елементів синтаксису в початковій школі в семантико-функціональному аспекті.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання** експериментального дослідження:

1. Розробити рівні та критерії сформованості умінь і навичок молодших школярів з синтаксису.
2. З'ясувати рівень сформованості умінь і навичок з синтаксису.
3. Розробити методику навчання елементів синтаксису в початковій школі в семантико-функціональному аспекті.
4. Перевірити ефективність розробленої експериментальної програми.

Процес формування в школярів умінь і навичок під час навчання елементів синтаксису необхідно здійснювати, дотримуючись методичних принципів.

З позиції методики для формування елементів синтаксису необхідні три етапи: *перший, початковий етап* (накопичення емпіричного матеріалу, спостереження над синтаксичних поняттям); *другий етап* – наукове оформлення поняття: введення терміна, виведення певного поняття, складання схем, моделей

і т.п. *Третій етап* – це подальше поглиблення поняття, впізнавання і виділення нових ознак, властивостей досліджуваного явища, яке лежать в основі поняття, що формується.

Формування елементів синтаксису – процес тривалий і складний, який пов'язаний із психолого-педагогічними умовами і лінгвістичними особливостями матеріалу.

Для ефективного засвоєння синтаксичного поняття, на нашу думку, необхідні: активна розумова діяльність учнів; цілеспрямована робота над розвитком у дітей лінгвістичного відношення до слова та речення; усвідомлення суттєвих і несуттєвих ознак поняття; введення нового поняття до системи раніше вивчених; розкриття сутності зв'язку мовних категорій у процесі вивчення нової категорії; наочне вивчення поняття; використання ефективної системи вправ.

Активна розумова діяльність. Цей компонент є обов'язковим у процесі використання технології діяльнісного підходу, оскільки для результативного засвоєння знань необхідно використовувати пошукові методи, а в початкових класах – частково пошуковий. Ситуація пошуку – це використання під час уроків або домашніх завдань проблемних питань, створення проблемних ситуацій.

Робота з розвитку лінгвістичного відношення до слова та речення. Лінгвістичне відношення до слова та речення формується в дітей у процесі засвоєння теоретичних знань, розвитку абстрактного мислення і передбачає насамперед усвідомлення взаємодії семантичного та граматичного аспекту мови (змісту та граматичних засобів її вираження). Свідоме оволодіння мовою відбувається паралельно з формуванням у школярів лінгвістичного відношення до мовних одиниць: слова, морфеми, словосполучення, речення. Наприклад, другокласники можуть знайти у реченні словосполучення, але пояснити, як (за допомогою чого) пов'язані слова, що входять до словосполучення, не можуть. А учні третього класу вже можуть пояснити, як пов'язані слова – лише за допомогою закінчення або за допомогою закінчення та прийменника. Це і є рівень усвідомлення сутності зв'язку слів у словосполученні.

Усвідомлення суттєвих та несуттєвих ознак поняття. Для успішного

формування понять предметом усвідомлення учнів повинні бути не тільки суттєві, а й несуттєві ознаки поняття. Виділення несуттєвих ознак попереджає помилки хибного узагальнення, що виражається в тому, що учні несуттєву ознаку сприймають за суттєву та беруть її за орієнтир для визначення поняття. Зробити предметом усвідомлення учнів суттєві та несуттєві ознаки поняття – це означає попередити хибне узагальнення, попередити помилку і сприяти засвоєнню поняття.

Введення нового поняття в систему раніше вивчених. Зв'язки між поняттями забезпечують застосування теоретичних знань у процесі вирішення практичних завдань (граматичних, орфографічних, мовних і т.д.).

Оскільки вивчення будь-якого граматичного матеріалу має практичну спрямованість, важливо навчити школярів користуватися знаннями про зв'язки у процесі розв'язання практичних завдань: написання слів, побудови речень, аналізу слів і т.д. Наприклад, розуміння учнями взаємозв'язку прийменника і відмінкової форми слова базується на комплексі знань і вмінь, таких, як: уміння виділити в реченні слова, пов'язані за допомогою прийменника; уміння правильно поставити питання до іменника від іншого слова в реченні; уміння відмінювати іменники без прийменника і з прийменником. Встановлення зв'язків між окремими знаннями, тобто їх систематизація, створює можливості застосовувати їх на практиці (у письмовій та усній формі). У процесі навчання мови системність знань забезпечується чинною програмою з української мови.

1. Програма передбачає таку послідовність вивчення лінгвістичного матеріалу, яка дозволяє встановлювати науково обґрунтовані зв'язки нововивченого матеріалу з раніше вивченим.

2. Вивчення явищ, між якими встановлюються зв'язки, може бути послідовним і паралельним.

3. Матеріал, що вивчається, повинен обов'язково взаємодіяти з раніше вивченим.

Наочне вивчення поняття. На різних етапах формування понять застосування наочності виконує важливу роль. На початковому етапі

ознайомлення з ознаками поняття наочність використовується з метою чіткого виявлення ознак досліджуваного явища в мові. Специфіка наочних засобів, що використовуються у процесі формування елементів синтаксису, обумовлена тим, що об'єктом вивчення є слова, словосполучення, речення, члени речення тощо. Отже, як засоби наочності поряд із таблицями, схемами, конкретними предметами та їх зображеннями є мовний матеріал. Тексти, окремі слова і речення повинні бути такими, щоб поняття, що вивчається, представлялося в них чітко і доступно. Це дає можливість учням абстрагувати ознаки поняття, розпізнавати досліджуване явище серед інших, подібних до нього. Під час вибору мовного матеріалу необхідно керуватися лінгвістичними особливостями досліджуваних понять. Наочним виявиться лише той матеріал, який перебуває у відповідності до мовної природи досліджуваної категорії. Таблиці і схеми широко застосовуються після виділення ознак поняття і слугують меті узагальнення абстрагованих ознак встановлення між ними зв'язків. Таблиці складаються поступово разом із учнями у процесі виконання вправ.

Метою вивчення теоретичного мовного матеріалу є усвідомлене його використання для граматично і стилістично точного вираження думки в усній та письмовій формі. Застосуванню знань на практиці дітей необхідно вчити, що вирішується в процесі виконання вправ.

Обов'язковою умовою, що сприяє ефективності формування в учнів елементів синтаксису, є обов'язкове дотримання та реалізація вчителем разом із учнями нових етапів уроку.

Здійснимо аналіз кожного з етапів роботи над поняттям відповідно до технології діяльнісного підходу.

Постановка навчальної задачі. Етап постановки навчальної задачі – це етап мотивації навчальної діяльності. Учні виконують завдання, які актуалізують їхні знання. До списку завдань вводиться проблемне питання, що створює «колізію», тобто проблемну ситуацію, особистісно значущу для учня і формує в нього потребу засвоєння того чи іншого поняття («Не знаю, що відбувається. Не знаю, як відбувається. Але можу дізнатися – мені це цікаво!»). Чітко

формулюється мета уроку. Відбувається «відкриття» дітьми нового знання.

Наступний етап роботи над поняттям – *розв’язання проблеми*, що здійснюється самими учнями під час дискусії, обговорення, діалогу. Учитель пропонує систему питань та завдань, які підводять дітей до «відкриття» нового знання. На завершення обговорення він підбиває підсумки, ознайомлюючись із загальноприйнятою термінологією та загальноприйнятими алгоритмами дій. Цей етап залучає учнів до активної роботи, у якій немає незацікавлених, бо діалог вчителя з класом – це діалог вчителя з кожним учнем, орієнтація на ступінь та швидкість засвоєння поняття, пошук та коригування кількості та якості завдань, які допоможуть забезпечити розв’язання проблеми. Діалогічна форма пошуку істини – найважливіший аспект діяльнісного методу.

Первинне закріплення. Первинне закріплення здійснюється через коментування кожної пошукової ситуації, промовляння вголос встановлених алгоритмів дії (*що роблю і чому, що буде після цього, що має вийти*). На етапі зовнішнього мовлення відбувається підвищення ефекту засвоєння матеріалу, оскільки учень не лише розвиває письмове мовлення, а й озвучує мовлення внутрішнє, з якого розпочинається пошукова робота у його свідомості. Ефективність первинного закріплення залежить від повноти представлення суттєвих і несуттєвих ознак, навчального матеріалу в самостійних діях учнів.

Самостійна робота з перевіркою в класі. Завдання четвертого етапу – самоконтроль та самооцінка. Самоконтроль спонукає учнів відповідально ставитися до виконуваної роботи, вчить адекватно оцінювати результати своїх дій. У процесі самоконтролю дія перетворюється на внутрішній план. Учень промовляє алгоритм дії «про себе», ніби ведучи діалог з передбачуваним опонентом. Важливо, щоби на цьому етапі для кожного учня була створена ситуація успіху (*я можу, у мене виходить*) і у нього виникло бажання закріпити вдалий результат.

Етап контролю здійснюється за принципом мінімаксу. Цей принцип полягає в тому, що школа має запропонувати учневі можливість засвоєння змісту освіти на максимальному рівні (зоною найближчого розвитку вікової групи) та

забезпечити водночас засвоєння на рівні соціально безпечного мінімуму.

Отже, рівень засвоєння молодшими школярами елементів синтаксису буде підвищуватися, якщо на кожному етапі роботи до вправ підручника вчитель запропонує свої завдання, якщо робота будуватиметься з дотриманням основних методичних умов.

Структура експериментального дослідження складалася з трьох етапів:

1. Констатувальний етап експерименту. На цьому етапі було окреслено мету дослідження, розроблено критерії та рівні сформованості умінь і навичок молодших школярів із синтаксису, визначено методи проведення діагностування: усне опитування (бесіда), письмове опитування (виконання вправ і завдань); здійснено аналіз результатів.

Зроблені в процесі педагогічного моніторингу висновки зумовили зміст і структуру методики навчання елементів синтаксису в початковій школі.

2. Формувальний етап експерименту, який мав на меті запровадити розроблену методичну систему в навчальний процес учнів початкової школи. Під час проведення експериментального навчання було перевірено ефективність розробленої методичної системи. На цьому етапі було визначено зміст навчальних технологій, підбрано ефективні засоби, методи і прийоми формування умінь і навичок із синтаксису.

3. Контрольний етап експерименту, який передбачав перевірку ефективності пропонованої методичної системи формування вмінь і навичок із синтаксису. На цьому етапі проведено контрольний зріз і за його показниками зроблено аналіз рівнів сформованості вмінь учнів контрольних і експериментальних груп після проведення педагогічного експерименту.

На констатувальному етапі було розроблено **критерії і рівні сформованості умінь і навичок із синтаксису.** Основний критерій оцінювання рівня сформованості синтаксичної компетентності було визначено відповідно до вимог навчальної програми з української мови для учнів початкової школи.

У навчальній програмі з української мови чітко окреслені **вміння і навички,** які необхідно сформувати в учнів 3-го класу під час вивчення

елементів синтаксису: учні повинні правильно інтонувати речення, розрізняти різні за метою висловлювання та вираженням почуттів речення; правильно будувати й записувати розповідні, питальні, спонукальні, окличні й неокличні речення; правильно інтонувати та записувати речення зі звертанням; використовувати кличний відмінок під час звертань; визначати в реченні головні (підмет і присудок), а також другорядні (проте без поділу на види) члени речення; виділяти словосполучення як у групі підмета, так і в групі присудка; встановлювати зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні; визначати граматичні зв'язки між словами в простому реченні за допомогою постановки питань; самостійно будувати різні види простих речень [71, с. 10].

У зв'язку з цим було розроблено критерії і визначено 4 рівні сформованості в учнів 3-го класу умінь і навичок із синтаксису (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

**Критерії і рівні сформованості
в учнів 3-го класу умінь і навичок із синтаксису**

Рівні сформованості	Критерії сформованості комунікативних умінь молодших школярів
1	2
Високий 10-12 б.	Учень має глибокі й систематичні знання з синтаксису. Самостійно розпізнає речення за його основними ознаками; пояснює роль різних видів речень для досягнення мети спілкування; правильно відтворює інтонацію розповідних, питальних і спонукальних, окличних та неокличних речень; використовує розділові знаки під час письма; поширює речення словами за поданими питаннями. Правильно визначає в реченні головні (підмет і присудок) і другорядні (проте без поділу на види) члени речення; виділяє словосполучення як у групі підмета, так і в групі присудка; встановлює зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні; самостійно й творчо будує різні види

	простих речень.
Достатній 7-9 б.	<p>Учень має достатні знання з синтаксису. Розпізнає речення за його основними ознаками; пояснює роль різних видів речень для досягнення мети спілкування; правильно відтворює інтонацію розповідних, питальних і спонукальних, окличних та неокличних речень; використовує розділові знаки під час письма; поширює речення словами за поданими питаннями. Визначає в реченні головні (підмет і присудок) і другорядні (проте без поділу на види) члени речення, але може допускати незначні помилки; виділяє словосполучення як у групі підмета, так і в групі присудка; встановлює зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні; самостійно будує різні види простих речень.</p>
Середній 4-6 б.	<p>Учень має часткові і непослідовні знання з синтаксису; допускає помилки під час розпізнавання речення, не завжди може виділити основні ознаки речення; за допомогою вчителя пояснює роль різних видів речень для досягнення мети спілкування; неправильно відтворює інтонацію розповідних, питальних і спонукальних, окличних та неокличних речень; допускає помилки щодо використання розділових знаків під час письма; не завжди може поширити речення словами за поданими питаннями. Помиляється у визначенні в реченні головних (підмета і присудка) і другорядних (проте без поділу на види) членів речення; не виділяє словосполучення у групі підмета і присудка; не може встановити зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні. Не вміє обґрунтувати свої думки, відчуває труднощі під час побудови різних</p>

	видів простих речень.
Низький 1-3 б.	Учень демонструє фрагментарні знання з синтаксису. Не може розпізнати речення, виділити його основні ознаки, частково пояснює розділові знаки в реченні; не дотримується правильного інтонуювання речень; відчуває труднощі щодо виділення головних і другорядних членів речення; не усвідомлює звязки між головним і залежним словом у словосполученні; сплутує словосполучення і речення; будує різні види речень лише за допомогою вчителя.

Констатувальним експериментом було охоплено учнів 3-х класів (19 осіб) Бахмацького закладу загальної середньої освіти I-III ст. №4.

Для діагностики ми скористалися такими критеріями та показниками (таблиця 2.2.)

Таблиця 2.2.

Критерії та показники сформованості вмінь і навичок у процесі засвоєння елементів синтаксису в учнів третього класу

Критерії	Показники
1. Уміння класифікувати речення за метою висловлювання, за інтонацією.	Може визначити вид речення, аргументує свою позицію.
2. Уміння будувати словосполучення	Уміє будувати словосполучення
3. Уміння визначати та виділяти головні члени простого речення.	Вміє виділяти підмет і присудок, визначає, якою частиною мови вони виражені.
4. Уміння виділяти в тексті речення.	Уміє виділяти в тексті речення.

На першому (констатувальному) етапі нашого дослідження для отримання інформації про рівень оволодіння синтаксичними знаннями, вміннями та навичками ми розробили вправи. Після виконання учнями цих завдань ми провели аналіз отриманих результатів та оформили їх у вигляді таблиці.

Завдання 1. Виберіть потрібний знак для кожного речення (. ! ?)

1. *Кульбаби розквітли на всіх луках та галявинах.* 2. *Бережи рідну природу! Ви бачили годинник на башті.*

Завдання 2. Із поданих слів утворіть якомога більше словосполучень. На основі утворених словосполучень побудуйте зв'язний текст.

Різдвяний, ялинка, казка, діти, готувати, весело, нетерпіння, подарунки, свято, чекати, сяяти, Новий рік, згадувати, сніг, по-справжньому, Святий Миколай, зимовий, канікули, 18 всюди, перший, солодкий, добре, неабияк, кожний, зірка.

Завдання 3. Підкресліть підмети і присудки в реченні.

1. У тумані вогники світилися. 2. Поміж гілок хрущі й бабки літали. 3. Навколо квіток бджоли та джмелі роїлися. 4. Знадвору вітер задував

Завдання 4. Запишіть текст, членуючи його на частини. Поставте розділові знаки.

Зимовий ліс

Цікаво спостерігати за життям зимового лісу ось прилетів до старого дуба дятел довгим дзьобом шкідників винищує з дерева стрибнула білочка у неї в лапках соснова шишка вилуцує насіння з шишки білочка, на дятла позирає, слухає а що воно там стрибає між кущами серед сухого бур'ян то зайчисько вухатий стрибнув зайчик до молоденької грушки погриз трохи кори і побіг до пенька.

Ця робота проводилася протягом 40 хвилин. Перед початком виконання роботи учням було надано всі необхідні рекомендації. Молодші школярі виконували роботу самостійно на чистих аркушах паперу.

Після аналізу результатів робіт дітей було визначено чотири рівні сформованості знань, умінь, навичок із синтаксису: високий, достатній, середній

і низький.

До високого рівня сформованості синтаксичної компетентності ми віднесли тих учнів, які не допустили жодної помилки або допустили одну помилку.

До достатнього рівня – роботи учнів з 2-3 помилками.

Середній рівень передбачав наявність чотирьох-п'ятьох помилок у виконанні завдань, низький рівень – наявність 6 і більше помилок.

Результати, отримані під час виконання завдань, представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

**Результати виконання учнями завдань із синтаксису
(констатувальний етап)**

Рівні сформованості синтаксичної компетентності в учнів 3-го класу							
Високий		Достатній		Середній		Низький	
К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
3	15,8	5	26,3	7	36,8	4	21,05

Як засвідчують результати таблиці 2.3, на констатувальному етапі експерименту високий рівень синтаксичної компетентності було виявлено лише у 3 осіб (15,8%). Достатній рівень умінь продемонстрували 5 осіб, що становить 26,3% від загальної кількості молодших школярів. Сім осіб (36,8%) має середній рівень сформованості умінь із синтаксису. Низький рівень у 4 осіб (21,05%). Отже, можемо констатувати, що в 3-му класі домінує середній рівень сформованості синтаксичних умінь і навичок.

Узагальнені дані за результатами проведених завдань, спрямованих на виявлення рівня сформованості синтаксичної компетентності в молодших школярів, представлені на рисунку 2.1.

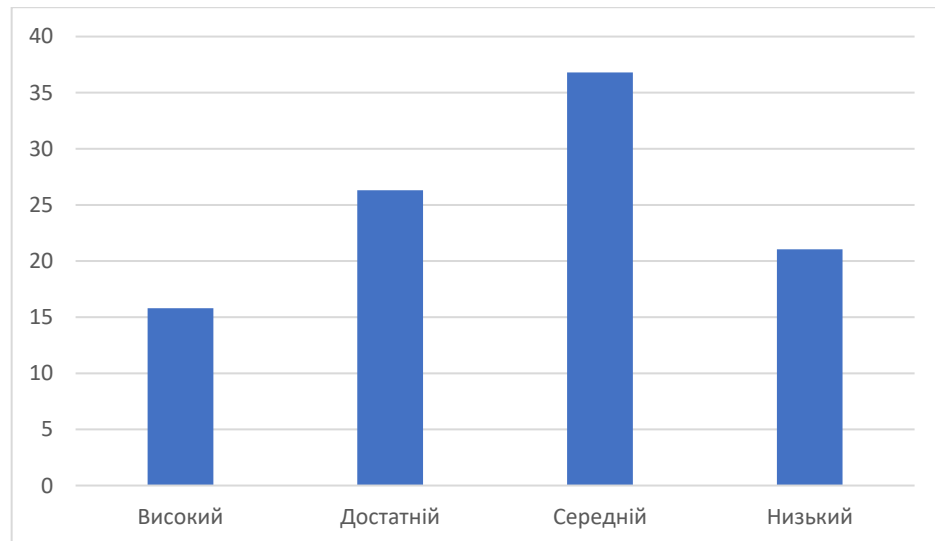

Рис. 2. 1. Рівні сформованості синтаксичної компетентності в молодших школярів (констатувальний етап)

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що проблема формування умінь і навичок із синтаксису є актуальною для третьокласників. Проведена діагностика засвідчила необхідність проведення з дітьми спеціально організованої роботи з проблеми, що вивчається. Встановлено, що учні початкової школи у своєму мовленні часто використовують прості речення, але допускають різноманітні мовні помилки, пов'язані з труднощами засвоєння синтаксичних понять, невмінням сформулювати думку за допомогою синтаксичних одиниць на письмі тощо. Також було виявлено, що під час написання творів та у власних висловлюваннях типовими є помилки конструктивного характеру, які виявляються в тому, що школярі не можуть визначати межі речення, пропускають сполучники для зв'язку слів, замінюють їх, допускають порушення норм узгодження та керування.

З метою подолання дітьми цих труднощів ми пропонуємо систему вправ і завдань, спрямовану на формування умінь і навичок із синтаксису.

2.2. Система вправ і завдань із синтаксису: семантико-функціональний аспект

На формувальному етапі експерименту було підготовлено й апробовано програму, що складалася з системи вправ, що має семантико-функціональну спрямованість та передбачає вдосконалення синтаксичних умінь і навичок молодших школярів.

Формувальний експеримент проходив на уроках української мови у 3-му класі в кількості 19 осіб протягом педагогічної практики.

Мета експерименту: підготувати та апробувати програму, що складається із системи вправ, що має спрямованість на вдосконалення синтаксичних умінь та навичок.

Завдання цього етапу:

- 1) підібрати систему вправ;
- 2) визначити ефективність підібраних вправ для вдосконалення синтаксичних знань, умінь та навичок.

На цьому етапі використовувалися вправи, що передбачали формування таких синтаксичних понять у молодших школярів:

1. Словосполучення – це...
2. Речення – це?
3. Які розділові знаки ставлять в кінці речення?
4. Які ми знаємо речення за метою висловлювання?
5. Які бувають речення щодо інтонації?
6. Які речення називаються розповідними?
7. Які речення називаються питальними?
8. Які речення називаються спонукальними?
9. Які члени речення ви знаєте?
10. Що таке підмет?
11. Що таке присудок?

У процесі розроблення системи вправ було враховано сучасні тенденції в

навчанні синтаксису української мови, які враховують провідну роль теоретичних знань; посилення уваги до функціонального аспекту мовлення з урахуванням комунікативної спрямованості навчання; єдність аспектного та комунікативного підходів до вивчення мовних рівнів та категорій; єдність семантики, структури та функції синтаксичних одиниць.

Під час оволодіння тією чи іншою граматичною структурою української мови в учнів виникають труднощі трьох видів – форми, значення та вживання, водночас функціональні проблеми нерідко перевершують проблеми формальні та семантичні. Володіння граматичною структурою – це здатність вживати її в спонтанному мовленні відповідно до значення та умов і завдань комунікації. З огляду на це на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки необхідно враховувати всі аспекти вивчення синтаксичних одиниць – формальний, структурно-семантичний, функціональний. Особливо підвищився інтерес до семантико-функціонального підходу до опису синтаксичних одиниць, виникло зацікавлення до функціонального напрямку мовних одиниць, оновлено трактування деяких мовних явищ з погляду семантичної та функціональної лінгвістики, посилено функціональний складник щодо одиниць синтаксису.

Наш інтерес до словосполучення та речення (його граматичної основи) обумовлений тим, що існують об'єктивні труднощі їх вивчення в школі. Вони пов'язані зі складністю та суперечливістю синтаксичних явищ, особливостями синтаксичних відношень між компонентами граматичної основи речення, її функціонуванням.

Свідоме та системне засвоєння зв'язків та законів побудови словосполучень і речень необхідно для розвитку зв'язного мовлення учнів.

Оскільки **словосполучення** є однією з основних синтаксичних одиниць, робота над ним повинна проводитися в початковій школі протягом усіх років навчання. Словосполучення формує речення, є передумовою виділення другорядних членів речення. Для ефективного засвоєння навчального матеріалу, розвитку мовленнєвих умінь молодших школярів, їх мислення розроблено систему роботи над словосполученням.

Вивчення словосполучення у початковій школі є базою для вивчення одиниць вищого рівня – простого і складного речення, що допомагає орієнтуватися в галузі лексичної семантики, в тому числі в умовах багатозначності, омонімії, синонімії різного рівня.

Основні положення коригування вивчення словосполучення у школі такі:

- такі поняття, як *предмет, дія, ознаки (предметів та дій)*, допомагають усвідомити та відобразити навколишній світ та його закономірності;
- у мові, що відображає цей світ, є одиниці, які називають ці поняття, – це повнозначні слова;
- лексичне значення слова виявляється насамперед у контексті словосполучення та речення;
- відношення компонентів у словосполученні відображають закономірності відношень між поняттями навколишнього світу, тому є об'єктивні правила, за якими слова можуть вступати у взаємозв'язки;
- засобом оформлення цих відношень є відповідні граматичні форми.

Методично правильно навчання мови починати з усвідомлення учнями словосполучення як синтаксичної одиниці, що характеризується певними ознаками (семантичними, функціональними, структурними); привертати увагу до контексту, ураховувати мовний досвід учнів.

Однак у процесі вивчення синтаксичної будови української мови учнями необхідно враховувати, що вивчення словосполучення не є самоціллю, тому в роботі над цією темою необхідно використовувати вправи, що сприяють формуванню та розвитку мовних і мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів, а також вправи на складання речень та побудову зв'язного мовлення.

Слова у складі словосполучень та речень вступають у певні граматичні зв'язки. Працюючи над словосполученням, діти усвідомлюють правила побудови словосполучень і речень та практично засвоюють норми вживання прийменниково-відмінкових форм, підвищують рівень орфографічної грамотності, зокрема написань, оснований на встановленні зв'язків слів, удосконалюють вміння у сфері морфологічного та синтаксичного аналізу.

Головним у роботі над словосполученням є не повідомлення будь-яких додаткових граматичних відомостей, а особлива організація навчального матеріалу, що передбачає встановлення зв'язків між морфологією, синтаксисом і лексикою щодо основних розділів програми.

Засвоєння в практичному аспекті моделей словосполучень, що виражають різні синтаксичні відношення, сприятиме розвитку мислення та мовлення учнів. Навчати дітей будувати словосполучення – значить працювати над елементами думки; вчити дітей розумінню словосполучень – отже вчити їх розумінню логічних відношень.

Однією з важливих умов, що сприяють ефективності формування синтаксичного поняття, є система завдань або вправ, яка передбачає відбір видів вправ відповідно до етапу засвоєння поняття та його специфіки, встановлення послідовності їх виконання з урахуванням зростання самостійності учнів.

Використана в процесі проведення експерименту система синтаксичних вправ базується на класифікації типів вправ, в основі яких – характер засвоєння знань учнями (свідоме сприйняття та запам'ятовування, що виявляється у відтворенні; застосування знань за зразком або у подібній ситуації; застосування знань у новій ситуації), а також характер способу діяльності учня в процесі виконання завдання.

Залежно від ступеня самостійності та з огляду на пізнавальну активність молодших школярів вправи з синтаксису у методиці навчання мови поділяються на три групи: **на основі зразка, конструктивні, творчі** [45, с.135]

Пропонуємо під час вивчення словосполучення та речення такі **вправи за зразком**:

- Постановка учнями питань до слів у реченнях, сприйнятих на слух чи прочитаних. Наприклад, *Черемха розквітає? Коли? У травні. Черемха розквітає. Яка? Ароматна.*

Такі вправи можуть бути ускладнені додатковим завданням. Учень ставить питання. Наприклад, *Дівчинка допомагає кому? Мама зустріла кого?,* підбирає відповідне слово і закінчує речення : *Дівчинка допомагає сестрі робити уроки.*

Мама зустріла сусідку.

- Запитання вчителя та відповіді учнів. Питання повинні бути доступними для дітей. На початковому етапі необхідно звертати увагу учнів на подібність форми питання та вживаних слів. *Це чий пенал? — Це мій пенал. Де твій портфель? — Ось мій портфель.* Форми запитань поступово ускладнюються.
- Вставка пропущеного слова в граматичній формі, що вивчається, в реченнях. *Дідусь приніс (книга). Ми поїхали (місто) з дядьком.* Потрібні слова подаються після кожного речення чи вправи.
- Складання речень із названих учителем чи поданих у підручнику слів із зміною їхньої форми. Слова подаються у початковій формі.

Запашна, розквітає, черемха, травень.

- Подані речення поширте словосполученнями.

Ось і повернулася (довгоочікувана, рання, тепла) весна.

Голубенький пролісок розпустився (під деревами, у лісі, на узліссі, біля яру).

- Спишіть речення. Підкресліть головні члени речення. Випишіть словосполучення.

Тихий вітерець шелестить між листям дерев.

Великі краплі дощу падають з даху.

Дерева скидають своє зелене вбрання.

- Упорядкування словосполучень за зразком. Учні пропонуються словосполучення з граматичною формою, що вивчається. Діти за поданим зразком складають нові словосполучення та вводять їх у речення. Наприклад, *поклав книгу, підійшов до друга, дізнався про батька, написав про школу.*
- Списати речення. Підкреслити головні члени речення та виділити словосполучення. Назвати слова, що входять до складу словосполучення.

Північний вітер розігнав кучеряві хмари. Над містом нависла дощова хмара. Ми почули гуркіт грому. Великі краплі дощу барабанять по дахах.

Конструктивні вправи передбачають завдання на поширення, доповнення, перебудову словосполучень. Наприклад:

- Подані речення поширте словосполученнями.

На (весняних канікулах, зимових, осінніх, літніх) діти відпочивали (відпочивали у таборі, у горах, на дачі, на морі, у бабусі). Павликові подарували (подарували батьки, подарували на день народження, подарували до свята) (породистого, смішного, з плямами) цуценя.

- Складання словосполучень із низки слів шляхом об'єднання їх за змістом і за зміною форми слова: *важкі, над річкою, мостом, машини, їдуть; на прогулянку, в спекотний, день, вийшли, ми; нас, у лісі, стрункі сосни, ялинки, і оточували.*
- Складання словосполучень за головним словом шляхом підбору відповідних за змістом залежних слів: *олівці, малюнок, дерева, подруги, пенал, картина, завдання, сад.*
- Складання словосполучень за залежним словом (іменником, прикметником, прислівником) шляхом підбору головного слова: *голосні, ароматний, мрія, красиво, корисно, важливий, диктант, сестрі.*
- Відновлення деформованого речення. Відновлення речення починається з основи речення, потім за допомогою запитань будуються словосполучення. Наприклад, *шпаки, у шпаківнях, виводять, навесні, пташенят, на деревах, високо.*
- Утворити словосполучення, вставляючи перед залежним словом прийменники у або в.

Жити... селі, перебувати... . галявині, грати... саду, їхати... машині, летіти... літаку, сидіти... даху, стояти... вікні, поїхати... подорож, запізнитися... школу, пішов... театр, пішов... концерт.

- З поданими словами утворити словосполучення, замість точок підберіть відповідні за змістом слова, визначте відмінок іменників

Писати (що?) ...; розповідати (про що?) ...; замислитись (над чим?)...; повернутися (з чим?) ...; дбати (про кого?) ...; вийти (з ким?) ...; прийти (до кого?)... .

- До поданих слів підберіть відповідні за змістом іменники.

гнучке ...; могутній...; кам'яне...; глибока...; старі... .

- Складіть словосполучення, що відповідають схемі *Дієслово + Іменник*, де дієслово – головне слово, використовуючи подані дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу, а потім у формі 3-ї особи однини теперішнього часу. Уважно обирайте необхідну відмінкову форму для іменника. Складіть з деякими словосполученнями речення і подумайте, яким способом висловлено у них ставлення висловлювання до мовця.

Бачити – спостерігати, гуляти – вигулювати, звинувачувати – засуджувати, зрозуміти – вникнути – додуматися.

Отже, вивчення словосполучення у початкових класах повинно відбуватися у двох напрямках. По-перше, словосполучення необхідно розглядати у структурі речення як його складник; по-друге, словосполучення вивчається як поширена назва предмета.

Для оволодіння зв'язним мовленням необхідно сформувати в учнів уміння будувати різноманітні, синтаксично правильні конструкції. У реченні відображається думка учня, його судження, його вміння обирати слово і будувати речення за законами граматики.

Речення є граматично організованим поєднанням слів (іноді одне слово), яке має смислову завершеність та інтонаційну оформленість.

У початкових класах необхідна активізація простих речень із уживанням 4-5 слів. Діти молодшого шкільного віку під час читання художніх текстів ознайомлюються з найрізноманітнішими видами речень, багато зразків запам'ятовують і використовують в усному і писемному мовленні. Вивчення писемного мовлення учнів початкової школи засвідчило, що діти використовують у творах до 20% складних речень різних видів. Завдання вчителя полягає в тому, щоб проводити різноманітну роботу зі складання різних синтаксичних одиниць.

Будь-яке речення в українській мові має дві основні характерні ознаки: 1) інтонацію повідомлення; 2) предикативність, тобто віднесеність висловлюваного змісту та реальної дійсності, утвердження чи заперечення

чогось по відношенню до явищ дійсності.

У роботі над реченням у початковій школі умовно виділяють такі напрями:

- 1) формування граматичного поняття «речення»;
- 2) вивчення структури речення (робота над розумінням сутності зв'язку слів у словосполученнях, усвідомлення граматичної основи речення, особливостей головних та другорядних членів, прямого та зворотного порядку слів, поширених та непоширених речень);
- 3) формування умінь використовувати у своєму мовленні речень, різних за метою висловлювання та за інтонацією. Опанування правильним інтонуванням речень;
- 4) розвиток уміння точно вживати слова в реченні;
- 5) формування вміння оформлювати речення в письмовому мовленні (вживання великої літери на початку речення, постановка розділових знаків).

Учні початкових класів повинні засвоїти такі відомості про речення: різні за метою висловлювання та вираженням почуттів речення; звертання; головні (підмет і присудок) та другорядні (без поділу на види) члени речення; граматичні зв'язки між словами в простому реченні за допомогою постановки питань.

З метою формування умінь і навичок з теми «Речення» пропонуємо виконання таких вправ:

Вправи за зразком спрямовані на організацію засвоєння учнями знань на основі готового матеріалу. Ці вправи пов'язані з аналізом речень та розпізнаванням синтаксичних явищ. Вони сприяють формуванню у школярів знань про різні способи вираження підмета і присудка; умінь знаходити граматичну основу речення, характеризувати інтонацію речення; умінь визначати засоби вираження в реченні синтаксичного часу, особи, ставлення до реальної дійсності.

Для успішного формування механізмів мовлення дитини має відбуватися одночасне засвоєння і синтаксичної структури речення, і того смислового змісту, що міститься в ньому. З огляду на це під час вивчення синтаксису діяльність учнів організується таким чином, щоб забезпечити засвоєння всього комплексу ознак

речення як одиниці мови та мовлення. Наведемо приклад такого завдання:

- Прочитай. Чи можна назвати цей запис текстом? Чому? Скільки слів може бути в реченні? Спиши частину тексту про зайчика. Які ознаки речення ти знаєш? Перевір себе: чи всі ознаки речення названо?

Несподівана зустріч

Прийшла зима. Білим пухом покрила землю. Михайлик радів зимі. Бігав по білому снігу. Ліпив сніжки у відлигу. Катався з гірки на санчатах у морози. Одного разу викотився з-під яблуні білий клубок снігу й зупинився прямо перед Михайликом. Білий клубок і Михайлик на якусь мить завмерли. То був заєць. Великий, білий, як сніг.

Як свідчить практика, у текстах, створюваних молодшими школярами, практично відсутнє емоційне забарвлення. З огляду на це у процесі роботи з реченнями, різними за висловлювання та інтонації, доцільно проводити спостереження за функціонуванням різних речень у структурі тексту. Наприклад:

- Прочитайте вірш. Які речення трапляються в тексті? З якою інтонацією їх необхідно читати.

*Хлібороб в колгоспнім полі
Нам вирощує врожай.
Пшениці шумлять на волі.
Де початок їм, де край?
А їсте ви паляницю,
Калачі смачні їсте.
Не забудьте уклониться
Хліборобові за те!*

Пропонуємо під час вивчення такі вправи за зразком:

- Читання та записування зразків речень (сукупності речень). Наприклад:

Зимовий ліс

Цікаво спостерігати за життям зимового лісу. Ось прилетів до старого дуба дятел. Довгим дзьобом шкідників винищує. З дерева стрибнула білочка. У

неї в лапках соснова шишка. Вилущує насіння з шишки білочка, на дятла позирає, слухає. А що воно там стрибає між кущами серед сухого бур'яну! То зайчисько вухатий. Стрибнув зайчик до молоденької грушки. Погриз трохи кори і побіг до пенька.

- Читання речень із правильною інтонацією. Наприклад, прочитайте кожне речення з різною інтонацією: прохання, наказ, глузування, загроза, невдоволення, жаль і т.д. Зробіть висновок про роль інтонації у реченні.

1. Нехай читає цю книгу.

2. Розкажіть нам про цей випадок.

3. Хто це в клас приніс папугу?

4. Хто до нас прийшов?

- Прочитайте сполучення слів. З цих варіантів виберіть спочатку ті, які, на вашу думку, є словосполученнями, а потім ті, які можна назвати реченнями. Поясніть свій вибір. Поясніть ті ситуації, у яких обрані варіанти словосполучень можуть бути в ролі речень.

1) ліс темний;

2) ліс потемнів;

3) темний ліс;

4) пішли до лісу;

5) відразу пішли;

6) вирішили та пішли;

7) у ліс;

8) хлопці пішли у ліс;

9) темний та тихий ліс.

- Побудова речень за запитаннями вчителя.

– Діти збирали у лісі ягоди.

Що діти робили у лісі? – Діти у лісі збирали ягоди.

Або: Де були діти? Що вони робили? – Діти були у лісі. Вони збирали чорну смородину (лохину, малину, гриби).

- 3. Складання речень, які подібні за структурою, проте на іншу тематику: 3

теплих країн прилетіли качки та гуси. – На лузі з'явилися проліски. На зеленій галявині грають діти.

Конструктивні вправи забезпечують зворотний зв'язок вчитель – учень та самоконтроль учня. Школярам пропонуються правила та порядок дій, у результаті виконання яких учень розпізнає об'єкт чи явище, з'ясовує його наявність та здійснює певний порядок дій. У результаті виконання таких вправ формуються вміння класифікувати синтаксичні одиниці, порівнювати, вибирати найбільш доречну форму вираження підмета і присудка. Вправи цього типу передбачають роботу з: переконструювання речень одного типу на інший; зміну інтонаційного прочитання речення; введення до речення засобів вираження модальної оцінки. Рекомендуємо учням виконати такі вправи:

- Складання речень з розрізнених слів:

а) всі слова подано у потрібній формі: *повільно, на, падає, землю, сніг, перший;*

б) деякі слова подано в початковій формі: *хлопчик, вранці, школа, в, йти;*

в) усі слова подано в початковій формі: *діти, гуляти, лісова, галявина, весело.*

- Поступове поширення речення за допомогою запитань.

Птахи повернулися. - Які птахи? -Перелітні птахи повернулися. Звідки повернулися? Перелітні птахи повернулися із теплих країн. Куди ж повернулися? -Перелітні птахи повернулися з теплих країн у свої рідні гнізда.

Іноді можна практикувати, навпаки, скорочення поширеного речення.

- З'єднання двох і більше речень в одне складне (або просте з однорідними членами).

З теплих країн прилетіли ластівки. Качки та гуси теж прилетіли. – З теплих країн прилетіли ластівки, качки та гуси.

- Складання речень певного типу, наприклад: питального чи окличного, з однорідними підметами або присудками тощо.

- Побудова речень щодо поданої синтаксичної конструкції:

Другорядний член – підмет – присудок – другорядний член

Весела дівтора гралася на майданчику.

Для вдосконалення конструктивних умінь молодших школярів у сфері синтаксису розгляд видів речень необхідно послідовно здійснювати на текстовій основі, щоб забезпечити усвідомлення учнями речення не лише як самостійної синтаксичної одиниці, а й як структурного компонента конкретного мовленнєвого твору. Аналіз речення в тексті дозволяє розглянути синтаксичну одиницю у трьох аспектах: структурному, семантичному та комунікативному. Такий підхід забезпечує перехід молодших школярів від інтуїтивного володіння мовою до усвідомленого та комунікативно доцільного використання речень різної структури та семантики. Наведемо приклад такого завдання:

- Прочитайте текст. Знайдіть та випишіть неускладнені речення. Підкресліть у них головні члени. Доповніть текст 2-3 реченнями.

Осінні дні

Ліс уже скинув листя. Дні настали похмурі, але тихі, без вітру, справжні дні пізньої осені. Є щось привабливе в цих тьмяних осінніх днях. Ідеш лісовою стежкою. Кругом тиша – ні співу птахів, ні шелесту листя. Тільки зрідка впаде на землю важкий достиглий жолудь. На оголених вітах повисли краплі роси – сліди нічного туману.

Творчі вправи відрізняються від попередніх завдань тим, що учень здобуває нові знання в результаті творчої діяльності. Він усвідомлює проблему, шукає шляхи її вирішення. Вправи цього типу передбачають: складання схем речень; конструювання речень за поданими схемами; виразне читання речень із різною інтонацією.

Вони можуть містити такі завдання:

- Подається тема для складання речення: *скласти речення про річку, про рибалку, про навчання.*
- Пропонується предметна або сюжетна картинка, за якою за вказівкою вчителя або за бажанням учня складається речення.
- Показується слайд, кадр із відеофільму та діти складають речення.
- Даються 1-3 опорні слова, які вживаються в реченні.

- Дається словосполучення, фразеологізм, що використовуються у реченні.
- Діти можуть скласти речення без будь-якого завдання, вільно, на основі своєї уяви або уявної ситуації.

Творчі вправи матимуть бажаний навчальний ефект, коли вони виконуватимуться дітьми відповідно до їх можливостей. Діти повинні складати синтаксично складні та виразні висловлювання. Для цього необхідно створити таку робочу ситуацію, щоб у дітей виникла відповідна мотивація, потреба висловитися якнайкраще. Творчі вправи повинні проводитися постійно, а не час від часу, як спеціальний вид вправ і як підготовчий етап до складання усної розповіді та письмового твору.

Процес формування навичок використання в певних мовних ситуаціях різних типів простого речення досить складний, оскільки учні повинні усвідомити відношення між компонентами та засвоїти конкретні способи їх вираження.

У процесі виконання вправ в учнів розвиваються такі вміння:

- 1) здійснювати смисловий аналіз речення з урахуванням його граматичного та змістовного аспектів;
- 2) встановлювати граматичні зв'язки між словами;
- 3) правильно класифікувати явища, пов'язані з поняттями «граматична основа» та «предикативність»;
- 4) будувати речення на основі правил лексичної та граматичної сполучуваності слів та доречно використовувати їх у мовленні;
- 5) створювати власні висловлювання з урахуванням основних диференціальних ознак речення.

Посилення функціонального аспекту в процесі вивчення синтаксису вимагає ширшого, ніж забезпечено підручниками, використання тексту як засобу навчання. Традиційні граматичні та пунктуаційні завдання мають супроводжуватися роботою зі зв'язним текстом, яка посилить мовленнєву діяльність учнів.

Увага до тексту, ситуацій, фрагментів творчих робіт на уроках синтаксису

не означає зменшення ролі добре підбраного і доречно використаного в процесі навчання мовного матеріалу у вигляді окремих конструкцій. Використання уривків із тексту виправдане тим, що саме у зв'язках та відношеннях з іншими конструкціями речення набуває певного типу.

Текст дає багатий матеріал для зіставлення, порівняння синтаксичних одиниць різної будови та значення для обґрунтування їх використання в конкретному мовленнєвому творі.

Робота над граматичною основою речення важлива для спостереження над функціонуванням у тексті. Спостереження за фактами мови на матеріалі художніх творів допомагають учням зрозуміти, що граматична основа речення – основа образної думки, що становить суть читання. Увага до змісту дозволяє сформуванню в школярів умінь творчого читання, з одного боку, а з іншого – дає можливість аналізувати вибрані ним мовні засоби, вчить відповідально ставитися до власного мовлення. Наприклад:

- **Прочитайте текст. Випишіть перші три речення. Підкресліть у них граматичні основи. Доповніть текст 2-3 реченнями.**

Синичка

Випав перший сніг. Діти повісили на березі годівничку. Прилетіла до неї жвава синичка. Схопила в дзьоб гарбузове насіння і ну його клювати. А тут і горобці з'явилися у їдальні. Угледіла синичка їх на годівничці. Заметушилась і пір'я настобурчила. Присіла біля насіння, дзьобом сердито клацає. Подзьобали горобці крихти на землі та й полетіли далі.

Увага до функціонування граматичної основи у зв'язному тексті відповідає функціональній спрямованості навчання синтаксису, за якої учні розуміють особливості функціонування мовної категорії та правильно використовують її у своєму мовленні.

Практичне оволодіння українською мовою передбачає обов'язкове формування навичок вживання синтаксичних одиниць мови. Теоретичні правила, засвоєні учнями, мають стати активним засобом розвитку мовлення. Діти, керуючись цими правилами, навчаються будувати словосполучення, речення,

розповідати про побачене, почуте.

Отже, використання молодшими школярами різних синтаксичних конструкцій у своєму письмовому мовленні відображає процеси сприйняття дітьми навколишньої дійсності та взаємодії з нею. Увага до семантики речення - це увага до думки, що висловлюється в реченні, до точного розуміння. Методичні підходи, що передбачають поєднання аналітико-синтетичної роботи над реченням зі спостереженням над комунікативними аспектами його використання у структурі тексту, забезпечують взаємопов'язаний лінгвістичний та мовленнєвий розвиток учнів, сприяють формуванню власного мовлення молодших школярів.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Експериментальна методика навчання елементів синтаксису в третьому класі не передбачала відхилень від чинної навчальної програми з української мови. Навчальний матеріал було представлено в тій послідовності, що передбачена програмою з української мови для учнів 3-го класу. З огляду на тему дослідження було активізовано увагу на семантико-функціональному аспекті вивчення елементів синтаксису.

Експериментальна методика навчання елементів синтаксису була зорієнтована на семантико-функціональний підхід до вивчення основних синтаксичних одиниць. Під час роботи над елементами синтаксису було посилено увагу до усвідомлення школярами семантичних характеристик синтаксичних одиниць (словосполучень, речень), їх цільового призначення, закономірностей функціонування в мовленнєвому процесі. Роботу на уроках української мови було спрямовано на те, щоб учні молодшого шкільного віку в процесі вивчення синтаксичних одиниць засвоїли не лише їх структурно-формальні ознаки, а насамперед функціонально-семантичні особливості (мету, закономірності функціонування відповідно до ситуації, стилю, контексту).

Вивчення одиниць мови на засадах функціональних і семантичних характеристик передбачає урахування учнями факторів, що впливають на функціонування мовних одиниць у мовленні.

Вивчення синтаксичних одиниць у семантико-функціональному аспекті забезпечило сприятливі умови для комунікативно-орієнтованого підходу до навчання синтаксису. Це виявилось в посиленні уваги до змістовного аспекту мовних одиниць, до усвідомлення учнями єдності їх значення, форми та функції.

Процес формування умінь і навичок із синтаксису в молодших школярів було умовно розподілено на чотири етапи, зокрема:

1. *Пропедевтичний*, що охоплював актуалізацію та закріплення набутих у 1, 2-х класах знань у третьокласників про синтаксичний рівень української мови, основні синтаксичні одиниці відповідно до чинної програми з української мови.

2. *Мотиваційний* – визначення обсягу знань для засвоєння молодшими школярами. Було окреслено основні напрями вивчення синтаксичних одиниць у семантико-функціональному аспекті:

а) посилення уваги до смислових та функціональних аспектів синтаксичних одиниць;

б) послідовний аналіз синтаксичних одиниць за трьома критеріями: значення - структура (форма) - функція;

в) широке використання в навчальному процесі мовних ситуацій, у яких синтаксична одиниця, що вивчається, реалізує свої функціональні та семантичні можливості;

г) засвоєння учнями стилістичних особливостей одиниць мови;

д) розгляд мовних одиниць у широкому контексті, тобто у зв'язних текстах певного типу (опис, розповідь, міркування).

На цьому етапі було визначено необхідний для засвоєння **теоретичний матеріал** із синтаксису. Зокрема, було приділено увагу таким темам: словосполучення; розповідні, питальні, спонукальні речення; окличні й неокличні речення; речення зі звертанням; головні (підмет і присудок) та

другорядні (без поділу на види) члени речення; граматичні зв'язки між словами в простому реченні.

На цьому етапі було також визначено **вміння і навички**, які необхідно сформувати в учнів 3-го класу під час вивчення елементів синтаксису: правильно інтонувати речення, розрізняти різні за метою висловлювання та вираженням почуттів речення; правильно будувати й записувати розповідні, питальні, спонукальні, окличні й неокличні речення; правильно інтонувати та записувати речення зі звертанням; використовувати кличний відмінок під час звертань; визначати в реченні головні (підмет і присудок), а також другорядні (проте без поділу на види) члени речення; виділяти словосполучення як у групі підмета, так і в групі присудка; встановлювати зв'язки між головним і залежним словом у словосполученні; визначати граматичні зв'язки між словами в простому реченні за допомогою постановки питань; самостійно будувати різні види простих речень.

3. Операційно-пізнавальний – основний етап, у процесі якого досягалися поставлені навчальні, розвивальні й виховні цілі формування синтаксичної вправності в молодших школярів.

На цьому етапі в учнів молодшого шкільного віку формувалося вміння перебудовувати синтаксичні одиниці, конструювати їх відповідно до запропонованої мовленнєвої ситуації.

Особливістю цього етапу було використання мовленнєвих ситуацій, у яких синтаксична одиниця, яка вивчалася, реалізує свої семантичні та функціональні можливості. Використання мовленнєвих ситуацій на уроці знайшло своє відображення в ситуативних вправах, основна мета яких – відволікти дітей від конкретної граматичної категорії і переорієнтувати їх на зміст висловлювання.

З метою створення на уроці навчально-мовленнєвої ситуації було враховано її структуру, яка містить такі основні компоненти: 1) умови ситуації; 2) мовленнєва реакція учнів. Умови ситуації передбачають: опис ситуації, зміст інформації про умови та учасників спілкування, мовленнєвий стимул до спілкування, мовленнєва задача, яка поставлена перед учнем. Означені умови

викликали інтерес в учнів, урахували їх життєвий досвід, мовну та мовленнєву компетенцію.

Робота з формування в учнів початкової школи умінь і навичок з синтаксису передбачала такі прийоми: 1) аналіз синтаксичних одиниць у зв'язному висловлюванні, з'ясування їх ролі в передачі змісту тексту; 2) визначення функціонально-сислової належності текстів; 3) самостійна побудова речень (текстів) відповідно до мети висловлювання.

Доцільність та ефективність пропонованої нами методичної системи навчання елементів синтаксису в семантико-функціональному перевірлялася в контрольному експерименті, за результатами якого встановлювався рівень володіння учнями 3-го класу знаннями та вміннями з синтаксису.

На контрольному етапі нашого дослідження нами було організовано та проведено контрольний експеримент, спрямований на моніторинг змін, що відбулися.

Контрольне дослідження проходило у травні 2024 року. У дослідженні взяли участь 19 учнів 3-го класу.

Мета контрольного етапу: визначити рівень сформованості синтаксичних знань, умінь та навичок у молодших школярів.

Завдання цього етапу:

- 1) визначити рівень оволодіння синтаксичними знаннями, вміння та навичками;
- 2) порівняти результати констатувального та контрольного етапів експерименту;
- 3) обробити отримані результати та подати їх у вигляді наочних діаграм.

На контрольному етапі для отримання інформації про рівень оволодіння синтаксичними знаннями, вміннями та навичками ми розробили вправи, завдання до яких були аналогічними до тих, що пропонуватися учням на контрольному етапі.

Завдання 1. Виберіть потрібний знак для кожного речення (. ! ?)

1. Сонце не виглядало з-за хмар цілими днями.
2. Як чудово виглядає осінні

ліс. Хіба можна нищити природу.

Завдання 2. Із поданих слів утворіть якомога більше словосполучень. На основі утворених словосполучень побудуйте зв'язний текст.

Теплий, ранок, ластівки, відчинені, двері, веселий, покружляли, щебет, гніздо, зліпили, пташенята, працюючі, чистенько, сміття, виносити, кімната, літають.

Завдання 3. Підкресліть підмети і присудки в реченні.

1. Любо вітають нас золотими шапками стрункі соняшники, висока зелень пишної кукурудзи. 2. На степових просторах випасаються великі стада худоби. 3. Запавні сади і зелені городи оточують наші міста і села. 4. Блискучі рейки залізниць густою сіткою вкривають землі України.

Завдання 4. Запишіть текст, членуючи його на частини. Поставте розділові знаки.

Несподівана зустріч

Прийшла зима білим пухом покрила землю Михайлик радів зимі бігав по білому снігу ліпив сніжки у відлигу катався з гірки на санчатах у морози одного разу викотився з-під яблуні білий клубок снігу й зупинився прямо перед Михайликом білий клубок і Михайлик на якусь мить завмерли то був заєць великий білий, як сніг.

Після виконання учнями цих вправ ми провели аналіз отриманих результатів та оформили їх у вигляді таблиці.

Таблиця 2.3.1

Результати виконання учнями завдань із синтаксису (контрольний етап)

Рівні сформованості синтаксичної компетентності в учнів 3-го класу							
Високий		Достатній		Середній		Низький	
К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
5	26,3	8	42,1	4	21,05	2	10,5

Аналіз виконання завдань на контрольному етапі дослідження засвідчив, що учні мають значно вищі показники порівняно з результатами контрольного зрізу : високий рівень – 26,3 %, достатній – 42,1%, середній – 21,05%, низький – 10,5%.

Порівняльний аналіз знань і вмінь учнів із синтаксису представлено на рис. 2.3.1.

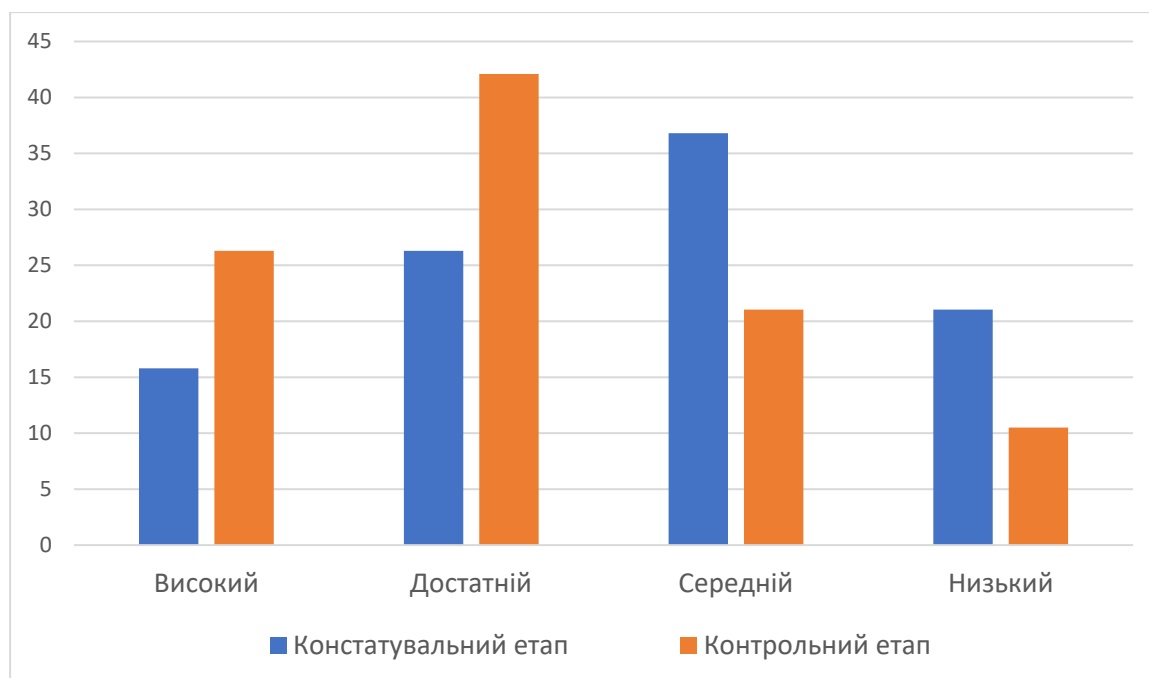

Рис. 2.3.1. Порівняльний аналіз знань і вмінь учнів із синтаксису (констатувальний та контрольний етапи)

Результати аналізу підтверджують переваги експериментальної методики навчання елементів синтаксису в семантико-функціональному аспекті. Спостереження за функціонуванням синтаксичних одиниць в мовленні, з'ясування їх стилістичного навантаження, виконання вправ щодо реалізації функцій мовних одиниць сприяло формуванню в учнів вміння самостійно використовувати вивчений мовний матеріал щодо побудови зв'язних текстів.

Отже, аналіз завдань, за допомогою яких перевірявся рівень сформованості умінь і навичок учнів із синтаксису, спостереження за освітнім процесом засвідчили помітне підвищення рівня сформованості синтаксичної компетенції в

учнів 3-х класів на контрольному етапі експерименту. Суттєва різниця в кількісних показниках підтверджує правильність та ефективність запропонованої методичної системи.

Висновки до другого розділу

У нашому дослідженні було визначено вихідні позиції експериментальної методики навчання елементів синтаксису в початковій школі. Було встановлено, що для ефективного засвоєння синтаксичного поняття необхідно враховувати такі напрями роботи: активна розумова діяльність учнів; цілеспрямована робота над розвитком у дітей лінгвістичного відношення до слова та речення; усвідомлення суттєвих і несуттєвих ознак поняття; введення нового поняття до системи раніше вивчених; розкриття сутності зв'язку мовних категорій у процесі вивчення нової категорії; наочне вивчення поняття; використання ефективної системи вправ.

Обов'язковою умовою, що сприяє ефективності формування в учнів елементів синтаксису, є обов'язкове дотримання та реалізація вчителем разом із учнями таких етапів уроку: *постановка навчальної задачі; розв'язання проблеми; первинне закріплення; самостійна робота з перевіркою в класі; етап контролю.*

Було розроблено структуру експериментального дослідження, що складалася з трьох етапів: констатувальний, формувальний, контрольний. Було визначено основні завдання кожного етапу експерименту.

Результати констатувальному етапі експерименту засвідчили, що високий рівень синтаксичної компетентності було виявлено лише у 3 осіб (15,8%). Достатній рівень умінь продемонстрували 5 осіб, що становить 26,3% від загальної кількості молодших школярів. Сім осіб (36,8%) має середній рівень сформованості умінь із синтаксису. Низький рівень у 4 осіб (21,05%). Отже, в 3-му класі домінує середній рівень сформованості синтаксичних умінь і навичок.

На формувальному етапі експерименту було підготовлено й апробовано програму, що складалася з системи вправ, що має семантико-функціональну спрямованість та передбачає вдосконалення синтаксичних умінь і навичок молодших школярів.

Було виявлено, що однією з важливих умов формування синтаксичного поняття є система завдань або вправ, в основі якої – характер засвоєння знань учнями (свідоме сприйняття та запам'ятовування, що виявляється у відтворенні; застосування знань за зразком або у подібній ситуації; застосування знань у новій ситуації), а також характер способу діяльності учня в процесі виконання завдання. З огляду на це пізнавальну активність молодших школярів було розроблено вправи на основі зразка, конструктивні, творчі.

Аналіз виконання завдань на контрольному етапі дослідження засвідчив, що учні мають значно вищі показники порівняно з результатами контрольного зрізу : високий рівень – 26,3 %, достатній – 42,1%, середній – 21,05%, низький – 10,5%, що засвідчило ефективність нашої експериментальної програми вивчення синтаксису.

ВИСНОВКИ

Володіння синтаксичною грамотністю має вагоме загальнокультурне значення, є показником рівня мовленнєвого розвитку особистості. Для цього вчитель української мови повинен володіти методикою навчання елементів синтаксису в початковій школі.

На виконання **першого завдання** магістерської роботи було з'ясовано сутність лінгвістичних понять «синтаксис», «семантико-функціональний аспект», «основні одиниці синтаксису». У результаті аналізу лінгвістичних праць, що присвячені проблемі дослідження синтаксису як розділу граматики, ми з'ясували, що термін «синтаксис» у мовознавстві вживається у двох значеннях: 1) синтаксична будова мови, яка разом із морфологічною будовою складає граматику мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає синтаксичну будову мови, тобто синтаксичні одиниці та зв'язки й відношення між ними. Синтаксис членується на два комплексні розділи: 1) синтаксис словосполучення – вивчаються комбінаційні можливості слова, способи їх реалізації (узгодження, керування, прилягання) і відношення, які виражаються між ними; 2) синтаксис речення – описуються внутрішня структура, комунікативні типи, предикативність і модальність, семантика і синонімічні перетворення речення як цілісної предикативної одиниці, а також види та способи вираження відношень, що формують складне речення.

Термін «*семантико-функціональний*» аспект вивчення синтаксису в нашому дослідженні трактуємо як вивчення синтаксичних одиниць від їх семантики до особливостей функціонування в мовленні.

Було встановлено, що основними синтаксичними одиницями, що вивчаються в початковій школі, є словосполучення, речення. Вивчення словосполучення в початковій школі є основою оволодіння одиницями вищого рівня – простого і складного речення, допомагає орієнтуватися у сфері лексичної семантики, зокрема в умовах багатозначності, омонімії, синонімії різного рівня. **Словосполучення** трактуємо як синтаксичну одиницю, що утворюється

поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. Основною одиницею синтаксису є **речення**, яке розглядаємо як основну предикативну синтаксичну одиницю, що вказує на відношення до дійсності й до повідомлюваного, а також є мінімальною, відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки.

Відповідно до **другого завдання дослідження** було здійснено аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, який дав змогу зробити висновок про те, синтаксичні поняття посідають центральне місце в системі граматичних понять, досліджуваних молодшими школярами. У початковій школі вивчаються такі синтаксичні одиниці: словосполучення, просте речення. Також до синтаксичних об'єктів відносять слово і словоформу, але в складі синтаксичних одиниць їх властивості лише розглядаються у зв'язку з іншими словами. Для успішного розвитку синтаксичної будови мовлення учнів початкової школи, для формування в них синтаксичних норм української мови необхідно активно працювати над основними синтаксичними поняттями «словосполучення», «речення», «текст».

Психологами встановлено, що процес формування понять одночасно є і процесом оволодіння учнями такими мисленнєвими операціями, як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення і систематизація, абстракція і конкретизація.

У психології доведено, що процес формування поняття відбувається в три етапи: 1) накопичення спостережень у процесі мовного аналізу, виділення ознак явища, їх первинне узагальнення; 2) визначення поняття, що пов'язано з введенням терміна, підведення нового поняття до відомого родового поняття та визначення головних розрізнявальних ознак; 3) подальше поглиблення поняття, виділення нових, раніше невідомих ознак явища.

Ми з'ясували, що до загальних методичних вимог формування понять належать: мотивація; виявлення істотних властивостей поняття; засвоєння визначення поняття; використання поняття в конкретних ситуаціях; систематизація матеріалу; операція з поняттями; поява нових понять.

Засвоєння учнями необхідного мінімуму синтаксичних понять є базою для

усвідомлення найважливіших закономірностей системи української мови.

Відповідно до **третього завдання дослідження** було з'ясовано стан проблеми в теорії і практиці початкової мовної освіти. З цією метою ми провели аналіз державного стандарту, вивчення розділу «Синтаксис» у чинній програмі з української мови, підручниках для учнів 1-4 класів. У результаті аналізу ми дійшли висновку, що тема «Синтаксис» досить повно вивчається учнями, проте організація синтаксичного матеріалу не завжди відповідає принципу практичної спрямованості навчання. З огляду на це очевидно є необхідність подальшого вдосконалення методики навчання синтаксису. Уважаємо за доцільне організувати її таким чином, щоб кожна синтаксична одиниця була представлена в освітньому процесі як із боку її структурно-формальних властивостей, так і з урахуванням вираженого нею змісту та умов функціонування у мовленні, тобто у функціонально-семантичному аспекті.

У нашому дослідженні було визначено рівні (високий, достатній, середній, низький) та критерії сформованості умінь і навичок учнів із синтаксису. Результати констатувального зрізу знань учнів дозволяють зробити висновок, що існує потреба в розробленні методичної системи навчання елементів синтаксису у семантико-функціональному аспекті.

На констатувальному етапі ми провели діагностику для отримання даних про рівень оволодіння молодшими школярами синтаксичними знаннями, вміннями та навичками. Для цього ми розробили вправи і завдання. У результаті проведеного діагностичного дослідження ми визначили, що в учнів 3-го класу переважає середній рівень оволодіння синтаксичними знаннями та вміннями. Аналіз виконаних учнями завдань дає підстави для висновку, що методична система навчання елементів синтаксису в початковій школі потребує активізації й удосконалення.

Відповідно до **четвертого завдання** дослідження на формуальному етапі дослідження було підготовлено й апробовано програму, що складалася з системи вправ, що має семантико-функціональну спрямованість та передбачає вдосконалення синтаксичних умінь і навичок молодших школярів.

Було встановлено, що для ефективного засвоєння синтаксичних понять необхідно враховувати такі напрями роботи: активна розумова діяльність учнів; цілеспрямована робота над розвитком у дітей лінгвістичного відношення до слова та речення; усвідомлення суттєвих і несуттєвих ознак поняття; введення нового поняття до системи раніше вивчених; розкриття сутності зв'язку мовних категорій у процесі вивчення нової категорії; наочне вивчення поняття; використання ефективної системи вправ.

Засвоєння елементів синтаксису в початковій школі передбачає такі напрями: спостереження за синтаксичною будовою та інтонаційним оформленням речень; формування в учнів уявлення про основні одиниці синтаксису (словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст)); усвідомлення структури речення та основних синтаксичних понять; поглиблення знань і вмінь із синтаксису в процесі засвоєння інших тем; формування в школярів уміння використовувати різноманітні речення за метою висловлювання та за інтонацією; застосування знань і вмінь із синтаксису у практиці зв'язного мовлення [1, с. 118].

Обов'язковою умовою, що сприяє ефективності формування в учнів елементів синтаксису, є дотримання та реалізація вчителем разом із учнями таких *етапів уроку*: постановка навчальної задачі; розв'язання проблеми; первинне закріплення; самостійна робота з перевіркою в класі; етап контролю.

Було виявлено, що однією з важливих умов оволодіння синтаксичними поняттями та формування умінь і навичок із синтаксису є система завдань або вправ, в основі якої – характер засвоєння знань учнями (свідоме сприйняття та запам'ятовування, що виявляється у відтворенні; застосування знань за зразком або у подібній ситуації; застосування знань у новій ситуації), а також характер способу діяльності учня в процесі виконання завдання. З огляду на це було розроблено *вправи на основі зразка, конструктивні, творчі*.

У результаті аналізу даних контрольного експерименту ми можемо зробити такі висновки: після проведення формувального експерименту підвищився відсоток учнів, що впоралися із запропонованими завданнями. Апробована нами

програма, спрямована на вдосконалення синтаксичних умінь та навичок, довела свою ефективність та може бути рекомендована до використання вчителями початкової школи.

Отже, отримані нами в результаті експерименту результати свідчать про те, що цілеспрямоване використання на уроках української мови системи вправ, що побудована на засадах семантико-функціонального підходу, сприятиме підвищенню в здобувачів освіти рівня володіння синтаксичними знаннями, вміннями та навичками.

Представлений у цій магістерській роботі теоретичний і практичний матеріал сприятиме правильному усвідомленню мовних одиниць, є основним засобом збагачення, розвитку мови, попередження мовних помилок молодших школярів.

Здобуті результати нашого дослідження доповнюють та удосконалюють теорію та методику навчання української мови в початкових класах і можуть водночас слугувати підґрунтям для більш ґрунтовного дослідження інших її аспектів. Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в розробленні методики навчання елементів синтаксису учнів 4-х класів відповідно до вимог Нової української школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003. 432 с.
2. Бадер В.І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів. Київ: А.П.Н., 2000. 316 с.
3. Бевзенко С.П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В.. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2005. 270 с.
4. Біляєв О. М., Вашуленко М. С., Плахотник В. М. Концепція мовної освіти в Україні. Рідна школа. 1994. №9. С. 71–73.
5. Біляєв О., Мельничайко В., Пентилюк М., Передрій Г., Рожило Л. Методика вивчення української мови в школі. Київ : Радянська школа, 1987, 246 с.
6. Большакова І.О. Українська мова та читання: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х ч.) : Ч. 2 /І.О.Большакова, М.С.Пристінська. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 96 с.
7. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. Дослідження синтаксису української мови. Київ., 1958. С.11–43.
8. Варзацька Л., Кратасюк Л. Організація проєктної діяльності учнів. Дивослово. 2004. № 11. С. 10–18.
9. Варзацька Л.О. Навчання мови та мовлення на основі тексту: Посібник для вчителів /Л.О.Варзацька. Київ : Радянська школа, 1986. 104с.
10. Вашуленко М. С., Мельничайко О.І., Васильківська Н.А Українська мова: підручник для 3 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2016. 192 с.
11. Вашуленко М. С., Вашуленко О.В. Буквар: підр. для 1 класу загальноосвіт. навч. закл. Видання друге, перероблене і доповнене. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2016. 152 с.

12. Вашуленко М. С., Дубовик Г. С., Мельничайко О. І. Українська мова: підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 192 с.
13. Вашуленко М. С., Дубовик Г.С. Українська мова та читання : підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 144 с.
14. Вашуленко М. С., Дубовик Г.С. Українська мова: підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 160 с.
15. Вашуленко М.С. Навчання української мови у 2 класі. *Початкова школа*. 2003. № 1. С. 42-46.
16. Вашуленко М.С. Удосконалення змісту і методики навчання української мови у 1-4 класах. Київ : Рад. школа, 1991. 119 с.
17. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення у початковій школі: Методичний посібник. Київ : Освіта, 2006. 268 с.
18. Ващенко В. С. Перспективність і наступність у навчанні української мови в 1–4 класах: методичні рекомендації. Київ: Рад. школа, 1991. 110 с.
19. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с. - 36
20. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с. - 37
21. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. 219 с. – 38
22. Гордуз Н. Нестандартні форми навчання молодших школярів на уроках рідної мови. *Початкова школа*. 2003. №4. С. 1 - 4.
23. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. для студ. філол. ф-тів вузів/ І. Р. Вихованець; голов. ред. М. С. Тимошик; ред. Л.Л.Щербатенко. Київ: Либідь, 1993. 365.
24. Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ ст.)». Київ,

2003. 56 с.
25. Державний стандарт початкової загальної освіти. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua> (дата звернення: 10.02.2024)
 26. Дорошенко С. І. Методика викладання української мови : навч. посібник / С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко ; ред. д-ра філол. наук, проф. С.І.Дорошенка. Київ : Вища школа, 1989. 423 с.
 27. Дубовик С.Г., Мороз А.В. Організаційно-методичні основи вивчення розділу «Синтаксис» у початковій школі. *Молодий вчений*. 2023. С.84-88.
 28. Дудик П. С. Методологія, методи й методика стилістики. Стилiстика української мови : навч. посiбник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2005. С. 43–46.
 29. Дудик П. С., Литовченко В. М. Сучасна українська мова: завдання, вправи: навч. посiб. Київ : Академвидав, 2007. 263 с.
 30. Єрмоленко С. І. Інноваційний підхід під час вивчення простого речення у ВНЗ. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 2. С. 58–60.
 31. Єрмоленко С. І. Нові підходи у вивченні простого речення (вища школа). *Українська мова і література в школі*. 2005. №2. С. 54–58.
 32. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Київ : Радянська школа, 1965. 424с.
 33. Жубрид С. Цікаві завдання до уроків читання. *Початкова школа*. 2004. №1. С. 23–25.
 34. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс; Навч. посiбник / Інститут змісту і методів навчання; Донецький держ. ун-т. Київ, 1996. Ч. 2. 240 с. -66
 35. Закон України «Про освіту». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.02.2024)

36. Кондратюк О. В. Нестандартні уроки в початковій школі // Упоряд. О.Кондратюк. Київ : Ред. загальнопед. газ., 2005. 128 с.
37. Конспект лекцій з курсу «Логіка» освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для всіх спеціальностей. Укл. Кравцов Ю.С. Кам'янське, ДДТУ, 2017 рік. 176 с.
38. Концепція Нової української школи (2016). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 03.02.2024).
39. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Ч. 2. 408 с. – 23, 104
40. Кучеренко І.К. Об'єкт і предмет синтаксису. *Українське мовознавство*. Київ, 1973. Вип. 1. С. 33. – 111
41. Лужецька Л. Вивчення елементів синтаксису в початковій школі: комунікативно-діяльнісний підхід. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2018. С. 181–190.
42. Мамалига А. І. Синтаксичні конструкції зв'язного мовлення. Сучасна українська мова: підручник / за ред. О.Д.Пономарьова. 3-тє вид., переробл. Київ: Либідь, 2005. С. 455-476.
43. Машина З. Формування комунікативної компетентності учнів. *Початкова школа*. 9. 2017. С.15–18.
44. Методика навчання української мови у початковій школі: практикум: посіб. для студ. / Л. М. Роєнко, Т.А. Торчинська ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2021. 148 с.
45. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М.С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
46. На допомогу вчителю початкових класів. 4 клас: навчальні програми. Київ, Освіта. 2016.
47. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням

- українською мовою. 1-4 класи. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2017.
48. Наумчук М.М. Сучасний урок у початкових класах. Класне читання. Тернопіль: Астон, 2003. 362 с.
 49. Наумчук М.М., Лушпинська Л.П.. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови. Тернопіль: «Астон», 2002. 219 с.
 50. Нечай Л. Д. Стилiстичнi вправи на уроках мови. *Початкова школа*. 1976. № 5. С. 19-23.
 51. Нова українська школа: poradник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н.М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
 52. Новак Л.І. Система нестандартних уроків української мови (в початковій школі). *Б-чка вчителя поч. школи*. 2003. №17. С. 67.
 53. Пензар Л. П. Нестандартні уроки : (Передовий досвід). *Б-чка вчителя поч. школи*. 2001. № 6. С. 16–19.
 54. Пентилюк М. І., Руденко Л. М., Іващенко О. В. Українська мова: Посiбник для студентiв нефiлологiчних факультетiв / М.І.Пентилюк, Л.М.Руденко, О.В. Іващенко. Херсон; Олді-плюс, 2001. 212 с.
 55. Пентилюк М. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1999. 3, С. 8-10.
 56. Петрук О. Комунікативне спрямування у навчанні української мови у початкових класах шкіл з мовами викладання національних меншин. *Початкова школа*, 2012. 10. С. 41-44.
 57. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ: «Вища школа», 2005. 430 с.
 58. Плющ М.Я., Грипас Н.Я. Українська мова. Довідник. Київ : Радянська школа, 1990. 255с .
 59. Пометун О. І., Пироженко Л. В.; за ред. О. І. Пометун. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посiбн. Київ : Вид-во А.С.К., 2004. 192 с.
 60. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. Київ : Початкова школа, 2011. 432 с.

61. Психологічний словник / Авт.-уклад. В.В.Синявський, О.П.Сергеєнкова /
За ред. Н.А. Побірченко URL:
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата
звернення: 06.09.2024).
62. Резніченко Н.І. Нестандартні уроки української мови в 2 класі.
Початкове навчання та виховання. 2006. № 6. С. 8 – 11.
63. Русанівський В.М., Тарасенко О.О. та ін. Українська мова. Енциклопедія.
Київ: «Укр. енцикл.», 2000. 752с.
64. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / Кол.
авторів за ред. М.І.Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2015. 320 с.
65. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К,
2006.
66. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. 2-е
вид. Київ : Вища школа. 1997. 540 с.
67. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ.
навч. закл. / С.О.Караман, О.В.Караман, М.Я.Плющ та ін.; за ред.
С.О.Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
68. Сучасна українська літературна мова: підручник/ М. Я. Плющ,
С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас [та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. 3-тє вид.
стер. Київ: Вища шк., 2001. 430 с.
69. Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун,
Л.Ю.Шевченко та ін.; за ред. О.Д.Пономарева. 3-тє вид., перероб. Київ :
Либідь, 2005. 488 с.
70. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 1-2
клас (Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року №
1272). URL:
[https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-
klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf](https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf) (дата звернення: 28.11.2024).
71. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 3-4
клас (наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року №

1273).

URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2020/11/20/Savchenko.pdf> (дата звернення: 28.11.2024).

72. Українська мова з методикою навчання в початкових класах. Інтегрований курс: Підручник для педагогічних вузів / За ред. А.П.Каніщенко, Г.О.Ткачук. Київ : Промінь, 2003. 232 с.
73. Українська мова: енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут укр.мови. 2 вид., випр. і доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
74. Філоненко Л. Г. Використання сучасних методів під час роботи над синтаксисом. *Українська мова і література в школі*. 2007. №1. С.9-14.
75. Форощук О.О., Форощук Н.С. Практичні завдання з української мови для початкових класів: Навч. посібник. Київ : А.С.К., 2004. 352 с.
76. Хорошковська О.Н. Методика навчання української мови у початкових класах: Підручник для студентів ВНЗ та вчителів /О.Н.Хорошковська. Київ : Промінь, 2006. 257 с.
77. Чекіна О. Нестандартні форми проведення уроку. *Початкова освіта*. 2004. №5. С. 2–13.
78. Шелехова Г. Сучасні підходи до навчання рідної мови в загальноосвітній середній школі. *Українська мова і література в школі*, 1998. 1, С. 2-5
79. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови: Посібник для вчителя. Київ : Радянська школа, 1986. С. 63–74.
80. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Навчальний посібник /Н.Г.Шкурятяна, С.В.Шевчук. Київ : Література, 2000. 688 с.

КОНСПЕКТ УРОКУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 3 КЛАСІ

Тема: Зв'язок між словами в реченнях. Словосполучення

Мета: ознайомити учнів з поняттям «словосполучення» та його характерними ознаками; формувати вміння визначати основу речення, встановлювати зв'язки між членами речення за допомогою питань; вчити складати схеми речень; збагачувати словниковий запас школярів; виховувати інтерес до вивчення мови.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань (формування мовної компетенції).

Обладнання: підручник, зошит.

Перебіг уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Ось і дзвоник дав сигнал,

Працювати час настав.

Тож і ми часу не гаймо

І урок розпочинаймо!

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

1. Перевірка домашнього завдання (с. 36, впр. 68)

— Прочитайте, як пов'язуються слова у другому реченні.

(Що? жовтень (що робить?) їздить; їздить (на чому?) на коні; на коні (якому?) барвистому.)

2. Робота над деформованим текстом

— Утворіть речення з окремих слів.

— Підкресліть головні члени речення.

Діти, вода, купатися, в, часто, морська.

Були, хвилі, на, великі, морі.

Слухала, Маринка, вчителя, уважно, пояснення.

3. Бесіда

— Що становлять підмет і присудок у реченні? (*Його граматичну основу*)

— Як підкреслюємо підмет у реченні? А присудок?

— Які ще члени речення, крім головних ви знаєте?

— Як пов'язуються між собою слова в реченні? (*За допомогою питань*)

III. ПОВІДОМЛЕННЯ ТЕМИ І МЕТИ УРОКУ

— Сьогодні на уроці ми з'ясуємо, що таке словосполучення, будемо вчитися встановлювати зв'язки між членами речення.

IV. СПРИЙМАННЯ Й УСВІДОМЛЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Каліграфічна хвилинка

Оо Оо Оо Ос Ог Оз Оц Ол ус сь ос св сх см

• Осінь усьому рахунок веде.

• З осінньої дороги не витягнеш ноги.

— Як ви розумієте ці прислів'я?

— Перше речення розберіть за членами речення.

— Виконайте звуко-буквений аналіз слова *усьому*.

— Слово *осінньої* поділіть на склади для переносу.

2. Робота над мовним матеріалом (с. 36, впр. 69)

— Прочитайте виразно вірш.

— Куди вийшов слон?

— Поясніть, як ви розумієте значення слова *перон*.

(*Перон — платформа для пасажирів на вокзалі або транспортній зупинці.*)

— Де знаходиться перон?

Словникова робота

Вокзал — споруда (*будівля*) для обслуговування пасажирів на залізниці.

— Утворіть пари слів і дізнайтеся, які бувають вокзали.

Річковий, морський, залізничний.

— Складіть речення з однією парою слів і запишіть його в зошит.

Самостійна робота

— Спишіть речення.

— Підкресліть у них підмет і присудок.

Перевірка виконаної роботи

— У якому реченні присудок відповідає на питання *хто він є?*

Складання схем речень за зразком на с. 36.

3. Робота за вправою 70 (с. 37)

— Прочитайте текст.

— Хто головний герой розповіді?

— У кого жив Моті?

— Чому слон утік?

— Що робив Моті на волі?

Складання схем до підкреслених речень.

4. Утворення словосполучень

— Доберіть із тексту вправи 70 (с. 37) слова, які залежать від слів:

захотілося (*кому?*)... (*йому*);

перервав (*що?*) ... (*ланцюг*);

ланцюг (*який?*) ... (*залізний*).

— Що ви утворили?

5. Ознайомлення з теоретичним матеріалом (с. 37)

— З яких слів складаються словосполучення?

— Від якого слова ставимо питання?

— Підмет і присудок можуть бути словосполученнями?

6. Фізкультхвилинка

V. УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ОТРИМАНИХ ЗНАНЬ

1. Творча робота (с. 37, впр. 71)

- Прочитайте словосполучення.
- Усно поширте їх за допомогою питань.
- Запишіть складені словосполучення в зошит.

2. Запис під диктування з коментуванням

- Запишіть речення під диктування.
- Поясніть, які це речення за метою висловлювання та інтонацією.

Осінь лістя тихо падає. (Розповідне, неокличне.)

Коли знову пригріє сонечко? (Питальне, неокличне.)

Яка ж гарна осінь! (Розповідне, окличне.)

Бережіть книгу — джерело знань! (Спонукальне, окличне.)

VI. ПІДСУМОК УРОКУ

- Над чим працювали на уроці?
- Як встановити зв'язок слів у реченні?

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

С. 37, впр. 72. Складіть власні речення за поданими схемами.

КОНСПЕКТ УРОКУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 3 КЛАСІ

Тема: Речення. Види речень за метою висловлювання.

Мета: допомогти учням глибше усвідомити поняття *мета висловлювання*; з'ясувати, які бувають речення за метою висловлювання; вчити будувати речення різних типів, перетворювати їх на питальні й спонукальні; збагачувати словниковий запас учнів; розвивати навички зв'язного мовлення; виховувати інтерес до вивчення природи.

Обладнання: індивідуальні картки для складання речень, підручник, зошити.

Перебіг уроку:

I. Організаційний момент.

Якщо сядемо красиво,
То напишемо на диво
Чисто, рівно і красиво.
Раз, два, три, чотири, п'ять,
— Починаємо писать.
Ручку вправно поверніть,
Зошит гарно покладіть
І рівненько запишіть.

II. Перевірка домашнього завдання.

III. Актуалізація опорних знань.

- 1) – Пригадаймо, що ми знаємо про речення? (*Речення виражає закінчену думку. Слова в реченні пов'язані між собою за змістом.*)
- 2) Складання речень за опорними схемами (робота в групах).

IV. Мотивація навчальної діяльності.

- Як ви гадаєте, чи є в реченнях якісь «таємниці», які ми з вами можемо розкрити?

V. Повідомлення теми і завдань уроку.

- Сьогодні ми з вами дізнаємось багато цікавого про речення.

VI. Вивчення нового матеріалу.

1) Робота над складеними учнями реченнями.

- Діти, як ви гадаєте, що роблять речення, які ви склали? (про щось розповідають).

- Такі речення називаються **розповідними**.

2) Читання правила на с.104 («Українська мова» Н.В.Гавриш, Т.С.Маркотенко).

3) Руханка.

А скажіть, мерщій, мені.

Сонце... Речення чи ні?

Сонце світить гарно так!

Діти, речення це? (Так)

Намалюйте ясне сонце. *(малюють у повітрі по черзі правою і лівою рукою)*

Що нам світить у віконце.

Привітайтеся в поклоні. *(Рух головою вперед, імітуючи вітання)*

Плесніть дружно у долоні.

Ручки сонцю простягніть.

Зайчик сонячний зловіть.

Зайчик все стрибає скоком.

Ми до сонця правим боком.

Потім лівим повернулись

Усі разом посміхнулись.

Що, зігріло сонце нас?

Працювати знову час.

І дорослим, і малятам

Види речень треба знати.

Вмієм їх ми розрізнити.

То чому б не відпочити?

Присідаємо всі вправно

Лиш для речень **спонукальних**

Повороти, видих, вдих.

Тільки для **розповідних**.

Для **питальних** - три притопи,

Два підскоки, три прихлопи.

Ми для речень покрутились.

На місця тихенько всілись.

VII. Закріплення та осмислення вивченого.

1) Робота над реченнями.

- Діти, утворіть від розповідних речень, які ви склали, питальні і запишіть їх. Там де можливо, утворіть спонукальні.

2) Виконання вправи 303 в підручнику.(с106)

3) Самостійна робота над деформованими реченнями (робота на картках).

З кожної групи слів утвори по одному реченню.

1) Справжніми, виростаєте, патріотами.

2) Рідну, любіть, шануйте, і, мову.

3) Землю, любіть, всією, рідну, душею, своєю.

4) Не відрікайтесь, мови, ніколи, рідної, своєї.

5) «Кобзар», Оленка, відкрила, наша.

6) Шевченка, вголос, Тараса, читає, вона, вірші.

7) Слово, добре, Шевченкове, і, щире.

8) Широкий, реве, Дніпр, стогне, та.

VIII. Підсумок уроку.

- Що нового ви дізналися про речення?

- Якими речення бувають за метою висловлювання?

IX. Домашнє завдання.